

Araştırma Makalesi**Çocukluk Dönemi Gelişimi ve Din Eğitimi***Mehmet Nas¹**Öz**

Bu çalışma, ilk ve son çocukluk dönemindeki çocukların dinî duygu ve düşüncelerinin nasıl bir gelişim geçirdiğini incelemek amacıyla yapılmıştır. Nitel araştırma modelinde yapılandırılan araştırmanın evrenini, Manisa ilinin Kula ilçesinde, Millî Eğitim Bakanlığına bağlı 1 anaokulu ile 4 ilkokul; örneklemini ise bu okullarda öğrenim gören 4-11 yaş aralığındaki toplam 71 çocuk oluşturmuştur. Çalışmanın kapsam ve sınırlılıklarını belirlemek ve çocuklara sorulacak sorulara bir öngörü oluşturmak amacıyla odak grup toplantısı gerçekleştirilmiştir. Odak grup toplantısında hazırlanan yarı yapılandırılmış mülakat soruları, gizlilik ilkesine riayet edilerek okullardaki kütüphane, boş sınıf ve rehberlik odası gibi sessiz bir ortamda katılımcılara yöneltilmiştir. Derinlemesine görüşme tekniğinden yararlanılarak gerçekleştirilen görüşmeler, dijital ses kayıt cihazı ile kaydedilmiştir. Görüşme kayıtları deşifre edilirken katılımcıların kimlik bilgileri kullanılmamış, her bir çocuğa çocuk 1, çocuk 2 şeklinde 1’den 71’e kadar sıra numarası verilerek arşivleme usulü takip edilmiştir. Bu işlemin ardından elde edilen veriler çözümlenerek yorumlanmış, ulaşılan sonuçlar ülkemizde ve Batı’da yapılan bazı çalışmalarla karşılaştırılmıştır. Yapılan değerlendirmeler sonucunda araştırmaya konu edindiğimiz Allah inancı, ahiret düşüncesi, peygamber kavramı, görülemeyen varlıklar, ibadet ve dua konularında birtakım benzerlik ve farklılıkların bulunduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler

İlk ve son çocukluk dönemi • Gelişim • Eğitim • Din • Din eğitimi

* Bu çalışma, Mehmet Nas tarafından 2018 yılında İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri ABD bünyesinde yapılan “Çocukluk Dönemi Gelişimi ve Din Eğitimi” başlıklı yüksek lisans tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

¹ Mehmet Nas (Doktor Adayı), İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri ABD, İzmir.

Atf: Nas, M. (2018). Çocukluk dönemi gelişimi ve din eğitimi. *Talim: Journal of Education in Muslim Societies and Communities*, 2, 289–325. <https://dx.doi.org/10.12738/talim.2018.2.0007>

Çocukluk dönemi, bireyin yaşamını derinden etkileyen davranışların kazanıldığı, kişiliğinin şekillendiği, inanç ve değer yargılarının temellendiği önemli bir süreçtir. Bu süreçte, bireyin farklı yönlerini temsil eden fiziksel, zihinsel, dilsel, duygusal, sosyal, ahlaki ve dinî gelişim özellikleri ortaya çıkar ve şekillenir (Çağlar, 1981; Kaya, 1997; Yılmaz, 2012). Bireyin gelişim dönemlerini derinden etkileyen bu alanların sağlıklı bir gelişim izlemesi ancak kritik dönemlerin başarılı bir şekilde aşılması ile mümkündür (Bak, 2011; Gürses ve Kılavuz, 2011). Kritik dönemlerin beklenen şekilde geçirilebilmesi de ebeveyn ve eğitimcilerin dönemsel gelişim özelliklerini iyi bilmesi, uygun yöntemler kullanması ve belirli yaşantıların gerçekleştirileceği uygun ortamları hazırlaması ile sağlanır. Aynı gerekçeyle insanda var olan inanma güdüsünün kaynağını ve nasıl gelişim geçirdiğini tanımlamak da büyük bir önemi haizdir. Çünkü bu hususların göz ardı edildiği bir din eğitimi, amaçtan sapılmasına ve istenmeyen sonuçların meydana gelmesine yol açabilmektedir

Din, insanlığın başlangıcından itibaren var olan, günümüzde de toplumsal yaşamda tezahürleri görülen bir gerçekliktir (Bergson, 1962; Yavuz, 2013). Bu gerçekliğin var olma sebebi ise fitri olarak insanda bulunan üstün bir varlığa sığınma, bağlanma, teslimiyet, güvende olma isteği, âcizlik ve inanma duygularıdır. Bu bağlamda sürekli olarak ilahi âleme yönelik ve oraya doğru yükselme çabası içinde olan, içerisinde sevgi, bağlanma, sığınma, güvenme, şükür, teslim olma gibi psikolojik ihtiyaçları barındıran, zihinsel öğelerle kuvvetlenen kompleks bir din duygusunun filizlenerek belirli yönlere evrilmesi ise çocukluk döneminde gerçekleşmektedir (Konuk, 1994; Mehmedoğlu, 2003; Yavuz, 1972).

Çocuğun doğuştan getirdiği bir varlığa inanma yeteneğinin şekillenmeye başlamasını Erikson'un psiko-sosyal gelişim kuramının ilk dönemi olan "Temel güvene karşı güvensizlik (0-1 yaş)" evresine kadar götürebiliriz (Selçuk, 1991; Yavuzer, 1987). Bu dönemde çocuk, fiziksel ve duygusal ihtiyaçlarını bizzat karşılamasına imkân tanımayan bir âcizlik içerisinde. Çocuğun ihtiyaçlarını en iyi şekilde karşılayacak olan kişi, annedir. Anne ile kurulan fiziksel ve duygusal ilişki sonucunda çocuk temel güven duygusunu kazanmakta olup bu duygunun kalitesi, hem başkaları hem de Allah ile kurduğu iletişimde olumlu/olumsuz bir etki yapabilmektedir (Mehmedoğlu, 2003).

Çocukta şekillenmeye başlayan din duygusunun ortaya çıkarak kendini hissettirmesi 3-5 yaşlarına tekabül eder. Çocuk sosyalleşme ile birlikte çevresinde konuşulan dili anlamaya başlar, davranışları gözlemler, olaylara doğrudan ya da dolaylı şekilde müdahil olur (Aydın, Akbağ, Tuzcuoğlu, Yayıcı ve Ağır, 2014; Nacar, 2008). Dil gelişimiyle birlikte çocuk çevresinde işittiği sesleri, kelimeleri, cümleleri öğrenir ve taklide yönelir. Aynı dönemde, dini söz ve davranışlar ile karşılaşan çocuklar, bunları da taklit ederek dinî inancın temellerini atmaya başlar. Önceleri bilinçsizce yapılan

bu taklitler zamanla yerini, zihinsel ve duygusal olarak sentezlenerek meydana getirilen özgün bir inanca bırakır (Oruç, 2012; Bayraktar, 2008; Koç, 2008). İlk çocukluk dönemi, çocukların bir bilim adamı gibi çevrelerini anlamlandırmaya çalıştıkları, soru sormayı bir yaşam biçimi olarak kabul ettikleri zaman dilimine tekabül eder. Bu dönemde çocuklar, çevrelerinde gördükleri, duydukları hatta göremedikleri varlık ve olaylar hakkında büyüklerine sorular yönelir (Bilgin, 1991; Erden ve Akman, 2015, Selçuk, 1991). Çocuklardan dinî ve ahlaki değerlere yönelik olarak da gelebilecek bu soruların içtenlikle ve sabırla cevaplanması gerekir (Öcal, 1990).

Son çocukluk dönemi (7-11 yaş), çocukların okula başladığı, sosyal çevresinin genişlemesiyle yeni bilgilerin ve değerlerin kazanıldığı bir süreci tanımlamaktadır. Bu dönem, ilk çocukluk dönemi özelliklerinin geliştiği, çocuğun kolay inanırlık özelliğinden sıyrılarak olay ve bilgiler hakkında sorgulama yaptığı daha bilinçli bir dönemdir (Yavuz, 1972). Nitekim bu dönemde çocuktaki din duygusu da güvende olma ihtiyacı, himaye edilme isteği, kolay inanırlık, taklit ve soru sormaya düşkünlükle birlikte gelişim göstermektedir.

Din ve eğitim, insanın yaşamı boyunca bir şekilde muhatap olduğu kavramlardır. Bilgin'e göre "Din, insanın kayıtsız şartsız var olan mutlak varlığa yönelişi ve onun tarafından kuşatılışdır" (Bilgin, 2007) Eğitim ise insanda doğuştan var olan yeteneklerin ortaya çıkarılarak istenilen yönde geliştirilmesidir (Bilgin, 1991). Tanımlar dikkatle okunduğunda din ve eğitimin temel hedefinin insanın doğuştan getirdiği gizil güçlerini ortaya çıkarıp gelişmesini sağlamak ve bu sayede erdemli kişiler yetiştirip erdemli topluluklar meydana getirmek olduğu anlaşılmaktadır. Bir diğer deyişle din ve eğitimin amaçları büyük ölçüde birleşmektedir (Dodurgalı, 1998).

Çocukluk döneminde çocuğa kazandırılacak dinî duyarlılık, sonraki yaşantılara temel oluşturacağından ebeveyn ve eğitimcilerin çocuğun gelişim özelliklerine, öğretim yaptıkları içeriğe, eğitim için kullandıkları yöntemlere ve ortama azami bir dikkat göstermeleri gerekmektedir. Zira bilimsel temele dayanmayan ve yanlış bir şekilde verilen din eğitimi, bireyin dinî gelişimini olumsuz etkilemekle kalmayıp dinden uzaklaşmasına dahi yol açabilecektir (Öcal, 1990). Bu sebeple çocuğun duygu, düşünce, tutum ve davranışlarını değiştirmeyi hedefleyen bir din eğitiminin, onun gelişim ve öğrenme özelliklerini dikkate alınarak yapılması mutlak bir gerekliliktir.

Çocuklardaki din duygusunun gelişiminin bilinmesinin yanı sıra verilecek olan eğitimin içerik ve uygulama bakımından uygunluğu ve kalitesi de çocuğun dini gelişimine olumlu ya da olumsuz bir etki yapabilmektedir. Bu nedenle öncelikle ülkemizde ve dünyada verilen din eğitiminin yansımalarını görmek gerekmektedir. Ülkemizde formel din eğitimi, çocuğun 10-11 yaşında olduğu örgün eğitimin ilkökul 4. Sınıf basamağında başlatılırken Batı ülkelerinde çocuğun 3 yaşında olduğu anaokulu eğitimi kapsamında başlatılmaktadır. Örneğin; İngiltere, Avusturya, Yunanistan, Al-

manya, Norveç, Belçika, Danimarka, Finlandiya, Kıbrıs, Malta ve Slovakya’da din eğitimi örgün eğitimde ilkokul 1. sınıf basamağından itibaren zorunlu olarak, anaokulu basamağında 3 yaşından itibaren de ailelerin isteği doğrultusunda verilmektedir. İspanya, Macaristan, Portekiz, Polonya, Çek Cumhuriyeti ve Letonya gibi ülkelerde ise din eğitimi isteğe bağlıdır. Ancak aileler çocuklarına anaokulundan itibaren din eğitimi aldırabilmektedir (Bahçekapılı, 2012).

Avrupa’da erken dönemden itibaren din eğitiminin veriliyor olması, din eğitiminin metodik alt yapısının oldukça iyi bir seviyeye erişmesini sağlamıştır. Bu süreç erken çocukluk dönemine ait pek çok felsefi ve pedagojik bilimsel çalışmanın gerçekleştirilmesini de beraberinde getirmiştir. Ülkemizde ise din eğitiminin ilkokul 4. sınıftan itibaren başlaması nedeniyle erken dönem din eğitimi ihmal edilmiş, bu alanda metodolojik çalışmalar özellikle bu dönemin pedagojik gereklilikleri ve eğitim programları konusunda yeterli saha çalışmaları yapılmamıştır. Ülkemizde erken çocukluk dönemine yönelik din eğitiminin pedagojik ve metodik alt yapısının oluşturulması bakımından çocukların dini duygu ve düşüncelerini inceleyen araştırmaların çoğalmasının arz ettiği büyük önem bu çalışmanın dayanak noktasıdır. Ayrıca araştırma sonucunda elde edilen verilerin ülkemizde ve Batıda yapılan benzer çalışmalar ile kıyaslanmasının, çocukların dinî gelişim özelliklerinin benzerlik ve farklılıklarını tanımlarken işlevsel olacağı düşünülmektedir.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırmanın Amacı

Ülkemizde çocukluk dönemi dinî duygu ve düşüncelerinin nasıl bir değişim geçirdiğini inceleyen nitel ya da nicel araştırmaların az olduğu, yapılan çalışmalarda ise Batı’da yapılmış araştırmalarda ulaşılan bulgular ışığında birtakım çıkarımlarda bulunulduğu görülmektedir. Bireyin manevi dünyasına anlam katan, onu hayata ve sonsuzluğa hazırlayan dinî duygu ve düşüncelerinin doğru gelişimini teminde süreç içinde nasıl şekillendiklerini bilmenin ve buna uygun yöntemler kullanmanın hayati bir öneme sahip olduğu aşikârdır. Nasıl ki bir doktor hastalığı bilmeden hastayı tedavi edemezse din eğitmeni de çocuktaki dinî duygu ve düşüncenin nasıl görünür hâle geldiği ve gelişim gösterdiğini bilmeden uygun yöntemler belirleyemeyecek ve dolayısıyla süreci gerektiği şekilde yönetemeyecektir. Yapılan araştırmada, söz konusu eksikliği gidermek üzere aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır.

- Çocukluk döneminde Allah algısının gelişimi ve değişimi (zihinsel ve duygusal) nasıl olmaktadır?
- Çocukların ahiret hayatı (ölüm, cennet ve cehennem) hakkındaki düşünceleri yaşa göre nasıl bir değişim geçirmektedir?

- Çocukların peygamberlere yönelik düşünceleri nelerdir?
- Çocuklar görülemeyen varlıkları (cin ve melekleri) nasıl algılamaktadır?
- Çocukların ibadet hakkındaki düşünceleri nelerdir?
- Çocuklarda duanın algılanışı ve muhteviyatı yaşa göre nasıl bir değişim izlemektedir?

Araştırma Modeli

Araştırmada, öncelikle son yıllarda eylem araştırmalarında ve sosyal bilimlerde başlangıç araştırması niteliğindeki çalışmalarda uygulanmakta olup görüşme ve anketlere temel oluşturan odak grup toplantısı gerçekleştirilmiştir. Odak grup toplantısına, araştırmanın kapsam ve sınırlılıklarını belirlemek ve çocuklara sorulacak olan sorulara bir öngörü oluşturmak amacıyla başvurulmuştur (Kitzinger, 1995, s. 311'den akt., Bahçekapılı, 2013).

Araştırmanın ikinci aşamasında, psikolojide, tıpta, politik bilimlerde, hukuk alanında yaygın olarak kullanılması nedeniyle sosyal bilimciler tarafından bilinen ve kullanılan bir yaklaşım olan durum çalışması tercih edilmiştir. Söz konusu tercihte çocukların sosyal yaşamlarında şahit oldukları dinî olay ve durumları kendi perspektiflerinde nasıl algılayıp betimlediklerini daha net olarak görebilme amacı etkili olmuştur (Creswell, 2013).

Çalışmamızda saha araştırması yapılırken ve örneklem grubundan veriler toplanırken nitel araştırma tekniklerinden biri olan derinlemesine görüşme tekniğine başvurulmuştur. Derinlemesine görüşme tekniği, katılımcılarla yapılan bire bir görüşmelerde araştırılan konunun bütün boyutlarını kapsayacak şekilde açık uçlu sorular sorulmasına, katılımcıların verdikleri yanıtlara göre konuyla alakalı başka sorular sorulmasına ve daha detaylı cevapların alınmasına imkân tanıyan bir veri toplama tekniği olması dolayısıyla bu araştırmada kullanılması uygun görülmüştür. Araştırmada derinlemesine analiz yönteminin kullanılmasının temel amacı, çocukların dinî duygu ve düşüncelerindeki değişimi, kendi kelimeleri ile ifade edebilmelerine imkân tanımak ve araştırmanın canlı birer figürü olmalarına zemin hazırlamaktır (Kümbetoğlu, 2005).

Çalışma Grubu

Örneklem, araştırma konusuna muhatap olan evrenin bir kesitini ifade eden kümedir. Bu küme içerisinde yapılan araştırmalardan elde edilen verilerin evreni temsil edebilecek mahiyette olması, araştırmanın güvenilirliği açısından önemlidir (Balcı, 2015). 2016-2017 eğitim-öğretim döneminde Manisa ilinin, Kula ilçesinde MEB'e bağlı 1 anaokulu ve 20 ilkokul bulunmaktadır. Bu okullar içerisinde Bebekli 75. Yıl İlkokulu, Rafet Üçelli İlkokulu, Mehmet ve Hüseyin Tosun İlkokulu, Kula Anaokulu

ve Atatürk İlkokulu araştırma evreni olarak seçilmiştir. Araştırmanın örneklemini ise, söz konusu beş okuldan kesitsel bir yöntemle rastgele seçilmiş 4-11 yaş aralığındaki toplam 71 çocuk oluşturmuştur.

Nitel araştırma tekniklerinde örneklem grubunun sayısının az ya da çok olması önem arz etmemekte, ancak toplanan verilerin yeterli olup olmaması araştırmanın güvenilirliği bakımından hayati bir gereklilik göstermektedir. Araştırmacının gereksinim duyduğu şey bilgi miktarının yeterli olup olmamasıdır (Türnüklü, 2000). Bu bağlamda örneklemin evreni temsil edebilmesini temin için heterojen bir yapı oluşturmak üzere aynı yaş grubunda bulunan çocukların farklı okullardan seçilmesi yoluna gidilmiştir.

Verileri Toplama Süreci

Araştırmanın mülakat kısmında katılımcılarla yapılan görüşmeler, gizlilik ilkesine riayet edilerek okullardaki kütüphane, boş sınıf ve rehberlik odası gibi sessiz bir ortamda gerçekleştirilmiştir. Çocuklara bu araştırmanın neden yapıldığı hakkında kısa bir bilgi verilip içtenlikle cevap vermekten çekinmemeleri ifade edilmiştir. Görüşmelerin tamamı araştırmacı tarafından gerçekleştirilmiş olup görüşmelerde standart bir anket formu yerine, odak grup toplantısı sonucunda hazırlanan Allah inancı ve tasavvuru, ahiret hayatı (ölüm, cennet ve cehennem), peygamber inancı, görünmeyen varlıklar (melek ve cin), dua ve muhteviyatı, ibadet konularına ilişkin açık uçlu sorular kullanılmıştır. Ayrıca çocukların mülakattaki sorulara vermiş oldukları yanıtlar dijital ses kayıt cihazıyla kayıt altına alınmıştır. Katılımcı çocuklar tarafından anlamlandırılmamış sorular başka şekilde formüle edilerek tekrar sorulmuş ve böylece katılımcılardan daha sağlıklı bilgiler elde edilmeye çalışılmıştır. Katılımcılar, cevap vermek istemedikleri ya da cevabını bilmedikleri sorularda serbest bırakılmış ve cevap verme konusunda zorlanmamıştır. Görüşme esnasında katılımcıların rahat bir şekilde kendilerini ifade etmeleri sağlanmış, yaşlarının küçük olmasından dolayı mülakatlar oyun havası içerisinde, ara verilerle gerçekleştirilmiştir. Ayrıca sorular sorulurken muhtemel cevaplar konusunda çocukların yönlendirilmesinden kaçınılmıştır.

Verilerin Analizi

Mülakat esnasında verilen yanıtların kaydedilmek için dijital ses kayıt cihazı kullanılmıştır. Yapılan ses kayıtları 603 dakika olup kayıtlar uzman kişiler tarafından yazılı metin hâline getirilmiştir. Görüşmelerden alınan veriler değerlendirilirken isim ve soy isimler kullanılmamış, her bir çocuğa çocuk 1, çocuk 2 şeklinde 1'den 71'e kadar bir sıra numarası verilerek arşivleme usulü takip edilmiştir. Sıra numarası 1-25 olan arşiv ilk çocukluk; diğerleri son çocukluk dönemine aittir. Nihayet verilerin ayrıntılı olarak analiz edilmesi sonucunda elde edilen bulgular Batı'da ve ülkemizde yapılan benzer çalışmalardan da yararlanılarak değerlendirilmiştir.

Bulgular

Çocukluk Döneminde Yaratıcı Algısının Gelişimi ve Değişimi

Çocuklarda bir yaratıcıya inanma hususunda özel ve canlı bir hazır bulunuşluk vardır (Yavuz, 1972). Çocuğun duyuşsal kanallar ile çevresinden edindiği yaratıcı imajı, çocukta sağlam ve doğru bir yaratıcı inancının kapılarını aralar (Bilici, 2015). Bu hususa İslami bir pencereden bakıldığında din duygusu doğuştan var olan, sosyal yaşantılar ile şekillenen fitri bir olgu olup merkezini Allah inancı oluşturur (Dodurgalı, 1998; Öcal, 1990). Buna binaen yapılan araştırmada ilk ve son çocukluk döneminde Allah tasavvurunun duygusal ve zihinsel olarak nasıl bir değişim geçirdiğinin görülebilmesi amacıyla çocuklara bazı sorular yöneltilmiştir. Bu noktada çocukların yaş düzeyinin düşük olmasından ötürü verdikleri cevapların daha kısa ve net ifadelerden oluştuğunun, göz önünde tutulması gerektiğini hatırlamakta fayda vardır.

Araştırma kapsamında gerçekleştirilen görüşmelerde katılımcılara ilk olarak sorulan sorular, çocukların Allah'ı nasıl tanımladıklarını öğrenebilmek amacıyla yöneliktir. Mülakat yapılan 4-11 yaş aralığındaki çocukların çoğu Allah'ı yaratıcı, rızık verici, yaratılan her şeyin sahibi ve koruyucusu olarak gördüklerini söylemişlerdir. Ayrıca çocukların bir kısmı (2, 3, 4, 6, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 19, 38, 41, 48, 53, 54, 56, 58, 60, 67 ve 69) özellikle Allah'ın yaratıcılık vasfını öne çıkarmış ve bunu "Allah bizim yaratıcımızdır" cümlesiyle ifade etmişlerdir. Bu araştırmada soyut işlemler dönemine yaklaşan çocukların dinî kavram ve tanımları daha kapsamlı olarak algıladıkları saptanmış olup çocuklardan bazılarının (5, 28, 33, 44, 55, 51, 61, 63, 64, 68,) Allah'ı, evrendeki düzen ve/veya yaratılan varlıklarla olan ilişkisi üzerinden açıkladıkları görülmüştür. Allah'ın yaratıcı ve rızık verici olmasının dışında, Allah'ı insanları koruyan, imtihan eden, günahları ve sevapları yazan varlık olarak gören çocuklar da bulunmuştur. Bu durumu çocuklardan bazıları (18, 21, 22, 23, 30, 32, 45, 47) "Allah bizi koruyan ve imtihan edendir" cümlesiyle dile getirmiştir. Yine çocukların önemli bir kısmının (7, 10, 20, 24, 36, 37, 42, 49, 50, 60, 65, 66) Allah'ın kendisini insanlara tanıtırken kullandığı sıfatlara vurgu yaptıkları belirlenmiştir. Bu bağlamda çocuklar Allah'ı tanıtırken Allah'ın her şeye gücü yeten bir varlık olması, görünmez ancak her şeyi gören ve bilen olması, Allah'ın her yerde ve bir tane olması, her şeyi yaşatan ve öldüren olması gibi tanımlar kullanmışlardır. Çocuklardan bazılarının ise (1, 35) Allah'ı insana benzeterek "Allah dededir" cümlesini kurdukları tespit edilmiştir.

Allah'ın nasıl var olduğu meselesi. Çocukların genel olarak yaratıcı ile ilgili merak ettikleri şey O'nun nasıl var olduğudur. Çevrelerinde bulunan kişilere sormuş oldukları soruların başında bu soru gelmektedir (Selçuk, 1991). Biz de çocuklarda bu düşüncenin var olup olmadığını, varsa bu düşüncenin yaşa göre nasıl bir değişim geçirdiğini öğrenmek amacıyla çocuklara "Allah'ın anne babası var mıdır?" sorusunu yönelttik. Bu soruya verilen yanıtların genel olarak üç grupta toplandığı gözlemlenmiştir.

Çocukların çoğunluğu Allah'ın anne babasının olmayacağını ifade etmişlerdir. Yaşın ilerlemesi ile bu yanıtı veren kişilerde artış olduğu, hatta 8 yaştan itibaren bütün çocukların Allah'ın anne babasının olmayacağına inandıklarını belirtmişlerdir. İkinci grubu oluşturan yanıtlar ise Allah'ın insan gibi bir anne babası olabileceği düşüncesine ilişkindir. Özellikle 4-8 yaş döneminde var olan bu düşüncenin yaşın artmasıyla azalarak ortadan kalktığı anlaşılmaktadır. Son yanıt grubu Allah'ın anne babasının var olup olmadığını bilmediğini söyleyen az sayıda çocuk tarafından oluşturulmuştur. Çocukların bu soruya verdikleri yanıtlar değerlendirildiğinde yaşın ilerlemesi ve sosyal çevreden öğrenilen dinî bilgilerin etkisiyle çocuklardaki Allah'ın bir anne babaya sahip olacağı düşüncesinin azalarak ortadan kalktığı söylenebilir.

Çocuklardaki Allah-mekân algısı. Bu araştırmanın Allah tasavvuru bağlamında ele aldığı hususlardan biri çocukluk döneminde Allah-mekân algısının nasıl şekillendiğidir. Bu amaca ulaşabilmek amacıyla çocuklara “Allah'ın nerededir?” sorusu yöneltilmiştir. Bu soruya çocuklardan “cami”, “cennet”, “Kâbe”, “gökyüzü”, “her yerde” ve “bilmiyorum” olmak üzere altı farklı yanıt alınmıştır. Yaşa göre verilen yanıtlar incelendiğinde her yaş grubunda çocukların büyük bir kısmının (4, 9, 11, 12, 14, 15, 17, 19, 22, 29, 37, 43, 44, 47, 50, 53, 56, 58, 63, 65, 67) Allah'ın gökte olduğunu vurguladığı fark edilmiştir. Çocuklar, böyle bir düşünce içerisinde olmalarını ise iki şekilde izah etmişlerdir. Çocuklardan bazıları (11, 12, 29, 37, 53, 67) insanların dua ederken ellerini yukarıya doğru açmaları; bazıları da (4, 9, 11, 43, 50) Allah'ın her şeyi yukarıdan görebileceği düşüncesiyle Allah'ın gökyüzünde olduğunu düşündüklerini belirtmişlerdir. Bunun yanı sıra çocuklardan bir kısmının (1, 5, 6, 8, 18, 21, 24, 27) “Allah camidedir” cümlesini kurdukları görülmüştür. Çocukların bu düşüncesi, camiye sevdirmek ve tanıtmak isteyen kişilerden duydukları “Cami Allah'ın evidir” ibaresinden kaynaklandığı anlaşılmıştır. Nitekim bu düşüncede olan çocukların çoğunluğu ilk çocukluk döneminde olup 8 yaş ve üstü hiçbir çocuk Allah'ın camide olduğuna dair bir yanıt vermemiştir. Farklı yaş gruplarında bulunan çocukların bir kısmı ise (23, 28, 34, 42, 52, 60, 69, 71) Allah'ın cennette olduğunu belirtmiştir. İlk çocukluk dönemindeki bir çocuk ise (3) Allah'ın Kâbe'de olduğunu düşündüğünü ifade etmiştir. Ancak çocukların çoğunun söylemi (2, 13, 20, 25, 30, 35, 36, 38, 40, 41, 48, 51, 54, 57, 64, 68, 70) Allah'ın nerede olduğunu bilmediği yönünde olmuştur. Ayrıca bazı çocuklar (16, 26, 32, 45, 49, 55, 61, 62) sosyal çevrelerinden duydukları “Allah her yerdedir” ifadesinin etkisiyle -Allah'ın her yerde, aynı anda nasıl bulunabildiğini zihinlerinde tam olarak oturtmasalar da- “Allah her yerdedir” yanıtını vermişlerdir.

Çalışmada araştırdığımız ikinci konu ise Allah'ın işitme ve görme özelliğinin çocuklar tarafından nasıl algılandığını belirleme üzerinedir. Yapılan çalışmada çocukların bu konu hakkındaki düşüncelerini öğrenmek amacıyla onlara bazı sorular yöneltilmiştir. Araştırma sonunda elde edilen verilere bakıldığında çocukların neredeyse tamamı bizim yaptıklarımızı Allah'ın gördüğünü ve işittiğini vurgulamışlardır. Her yaş grubun-

dan çocukların çoğu “Allah her şeyi görebilir ve işitebilir” yanıtını verirken 8 yaşından itibaren çocukların tamamı Allah’ın her şeyi görüp işittiğine kesin olarak inandıklarını ifade etmiştir. Ancak bu çocuklar, görme ve duyma olayının nasıl gerçekleştiği ile ilgili farklı açıklamalar yapmışlardır. Çocukların verdikleri yanıtların Allah-mekân algısı ve Allah tasavvurlarıyla bağlantılı olduğu görülmektedir. Nitekim bazı çocukların bu görme ve duyma olgusunu, insana atıfla göz ve kulakla ilişkilendirdiği belirlenmiştir. Her ne kadar yaşın artması ile bu düşüncede olanların sayısında azalma olsa da her yaş grubundan birkaç çocuğun bu yanıtı verdiği görülmüştür. Bu düşünce, çocukların bazıları tarafından (1, 11, 25, 26, 27, 43, 60, 64, 66, 67, 69) “Allah’ın gözleri ve kulakları olduğu için her şeyi görebilir ve duyabilir” gibi cümlelerle dile getirilmiştir. Allah’ın her şeyi görüp duyacağını düşünen, özellikle son çocukluk dönemindeki çocuklardan bazılarının (2, 9, 18, 24, 30, 31, 32, 38, 39, 41, 46, 54, 57, 59, 61) görme ve işitme özelliğinin nasıl gerçekleştiğini bilmediğini ifade ettikleri görülmüştür. Diğer verilen yanıtlara bakıldığında Allah-mekân algısında olduğu gibi çocuklar Allah’ın her yerde, camide, cennette ve gökyüzünde olduğunu söylemiş, O’nun görme ve işitme özelliğini bu yerlerden gerçekleştirdiğini belirtmişlerdir.

Çocukların bazıları ise yapılan diğer açıklamalardan farklı olarak;

“Bizim sağ tarafımızda ve yanımızda olduğu için görebilir.” (56, 65)

“İki tarafımızda melekler onları kâğıda yazıyor ve Allah’a veriyor.” (34, 42) gibi ifadeler kullanarak Allah’ın herkesi nasıl görüp işittiğini açıklamaya çalışmışlardır.

Çocukların önemli bir çoğunluğu, Allah’ın kendilerini gördüğüne ve işittiğine inanırken az sayıda çocuk Allah’ın kendilerini göremediği ve işitemediğini söylemişlerdir. Böyle düşünen çocuklar Allah’ın gökte olması nedeniyle mesafenin uzaklığı (15, 17, 19, 35) ve Allah’ı yaşlı bir insan şeklinde tasavvur ettiklerinden (7, 13, 14) O’nun görmesini ve işitmesini engellediğini vurguladıkları gözlemlenmiştir.

Allah’ın görülebilirliği meselesi. Bu araştırmada yanıt aranan sorulardan biri Allah’ın varlığının çocuklar tarafından nasıl algılandığıdır. Görüşmelerde çocukların bu konu hakkındaki düşüncelerini öğrenebilmek amacıyla onlara Allah’ı görebilme ihtimalinin olup olmadığı ve “niçin”ini sorulmuştur. Verilen yanıtlar incelendiğinde ilk ve son çocukluk dönemindeki çocukların çoğunun, Allah’ın görülemez olduğu bilgisine sahip oldukları anlaşılmaktadır. Sadece 8 yaşındaki bir çocuk (48), iyilik sahibi olmanın ve Allah’ı sevmenin böyle bir durumu mümkün kılacağını “Eğer bizler iyi kişiler olur ve Allah’ı seversek O’nu görebiliriz” cümlesi ile ifade etmiştir. Allah’ın görülebileceğini düşünen özellikle ilk çocukluk dönemindeki çocukların bazılarının (3, 8, 18, 27, 35) Allah’ı camiye benzetmeleri ya da Allah’ın camide yaşadığını düşünmelerinden dolayı “Allah büyük birisidir, camiye benziyor ve camiye gidersek onu görebiliriz.” cümlesini ve benzerlerini kurdukları görülmüştür.

Allah'ın görülemeyeceğine inanan ilk ve son çocukluk dönemindeki çocukların çoğu (4, 5, 6, 7, 11, 13, 15, 16, 17, 20, 21, 32, 33, 34, 38, 42, 43, 57, 60, 61, 62) Allah'ın gökyüzünde, cennette veya uzaklarda yaşadığını söylemiş, dolayısıyla Allah'ın görülmesinin imkânsızlığını vurgulamışlardır. Çocuklardan bazıları ise (1, 3, 13, 17, 30) Allah'ın çok büyük olmasının onun görülmesine engel olabileceğini düşündüğünü belirtmişlerdir. Çocukların özellikle yaştan ve dolayısıyla sosyal etkileşimin artmasıyla birlikte kazandıkları Allah'ın görülemeyeceğine ilişkin bilgileri, tanımı karşılayan katılımcıların "O görünmez bir varlıktır" (9, 10, 12, 22, 36, 39, 40, 45, 47, 48, 51, 55, 56, 58, 64, 65, 68, 69) ifadesinde kendini göstermektedir.

Katılımcıların verdiği yanıtlar genel olarak değerlendirildiğinde çocukların somut işlemler döneminden uzaklaşarak soyut kavramları anlayabilme ve olayları zihinsel olarak yorumlayabilme yeteneklerinin gelişmesi ve sosyal çevrelerinden gelen bilgi akışının birikime dönüşmesi sonucunda Allah algılarının daha kapsamlı bir hâle evrilerek gerçeğe yaklaştığı söylenebilir.

Çocukluk Döneminde Duygusal Olarak Allah'a Bakış

Birey kendi ihtiyaçlarını karşılayamayacak bir âcizlik içinde dünyaya gelir. Önceleri hayati öneme sahip fizyolojik ihtiyaçlarını karşılamak için anne ile duygusal bir ilişki içerisine girer. Daha sonraları duygusal ve fizyolojik ihtiyaçların karşılanma durumuna göre diğer insanlarla ve Yaratıcı'sı ile bu ilişkiyi sürdürür. Buna istinaden yapılan görüşmelerde çocuklara, kendilerince tanıdıkları ve tanıttıkları Allah'a karşı hislerinin ne olduğunu anlamak üzere bazı sorular yöneltmiştir.

Araştırma verileri incelendiğinde tüm çocukların Allah'ı sevdikleri, sevmeye değer gördükleri ve O'nun da kendilerini sevdiklerine inandıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca tüm yaş gruplarındaki çocukların tam bir teslimiyetle Allah'a inandıkları ve Allah'ı sevmenin ve inanmanın gerekliliğini açıklamaya çalıştıkları tespit edilmiştir. Görüşmeler sonucunda, genel itibarıyla çocukların Allah'ın yaratan, rızık veren, günahları affeden ve doğru yola ileten olması üzerinden "Niçin'i" izah ettikleri, ancak yaşları ilerledikçe bu sebeplerin yanı sıra Allah'ı sevmenin ve O'na inanmanın iman gereği, cennete gitmenin yolu, Müslüman olmanın şartı olduğunu öğrendikleri anlaşılmıştır. Çocuklardan bazıları (3, 7, 15, 20, 29, 32, 56) şartlı olarak Allah'ın bizi sevmesinin bizim onu sevmemizden geçtiğini, bazıları da (16, 38, 60, 63) ödüle ulaşmak ve cezadan kaçmak için sevmeye ve inanmaya davranışı gösterilmesi gerektiğini dile getirmişlerdir.

Çocukların Allah ile ilgili kurdukları cümleler incelendiğinde tüm çocukların Allah'a karşı hissettikleri duyguların pozitif olduğu görülmüştür. Ayrıca çocukların Allah'ın kendilerini yaratması ve verdiği nimetler dolayısıyla O'na minnettar oldukları hem yanıtları hem de gözlemlenen hâlleriyle sabit bulunmuştur.

Çocuklarda Allah Tasavvurunun Gelişim Süreci

Somut işlemler dönemindeki çocuklar zihinsel olarak soyut kavramları anlayabilecek yeterliğe sahip değildir. Bu nedenle soyut varlık ve olayları belirli kalıplar içerisine sokarak kavramaya çalışırlar. Soyut bir varlık olan Allah'ı tanımaya ve kavramaya çalışan çocuklar Allah'ı genel olarak insan şeklinde tasavvur etmektedir. Bireyin gelişimini inceleyen uzmanlar çocukların böyle düşünmelerini antropomorfizm olarak adlandırmaktadır (Straughan, 2008; Yavuz, 1972). Bu bağlamda mevcut araştırma kapsamında çocukların zihinlerindeki Allah tasavvurlarını öğrenebilmek için katılımcılara görüşmelerde “Allah neye benzemektedir?” sorusu yöneltilmiştir.

Çocuklarla gerçekleştirilen görüşmelerde genel olarak çocukların verdiği yanıtların altı grupta toplandığı görülmüştür. Onlar çeşitli nedenlerden dolayı Allah'ı “cami”ye, “insan”a, “Güneş”e ve “Kâbe”ye benzetmiştir. Bunların beraberinde bazı çocuklar Allah'ın bir şeye benzemeyeceğini söylerken bazıları da Allah'ın neye benzediğini bilmediklerini belirtmiştir. Bu soruya ilk ve son çocukluk dönemi çocuklarının büyük bir kısmı (6, 7, 12, 14, 18, 20, 22, 28, 29, 30, 32, 37, 40, 41, 44, 56, 59, 60, 64, 66, 68, 70) “Göremediğim için Allah'ın neye benzediğini bilmiyorum” yanıtını vermiştir. Ayrıca bu yanıtı veren çocukların sayısının yaşın ilerlemesi ile artış gösterdiği de saptanmıştır.

İlk çocukluk dönemindeki çocukların bazıları (8, 13, 17, 21) camileri Allah'a benzettiklerini “Allah camiye benziyor” cümlesi ile ifade etmişlerdir. İlk çocukluk dönemindeki çocukların bazıları Allah'ın “cami”ye ve “insan”a, bazıları da “Kâbe”ye ve “Güneş”e benzediğini düşündüklerini söylemişlerdir. Bununla birlikte çocuklardan bazıları (10, 16) Allah'ın yaratılan hiçbir şeye benzemeyeceğini vurgulamıştır. Bunlardan farklı olarak iki çocuk (27, 65), zihinlerindeki Allah tasavvurunu “Allah beyaz birisi, yüksekte bir kapı var oradan çıkıyor ve insanların dileklerini kabul ediyor.” ifadesiyle betimlemiştir.

Her ne kadar antropomorfik düşünce yapısına sahip çocukların sayısında yaşla birlikte zamanla azalma olsa da ilk ve son çocukluk döneminde bu zihinsel düşüncenin devam ettiği tespit edilmiştir. Genel olarak bu çocukların (2, 10, 15, 16, 26, 30, 36, 38, 39, 43, 43, 45, 50, 51, 56, 66, 67, 69, 71) Allah'ı, büyük bir insan şeklinde çocuk yüzü ya da yaşlı, sakallı bir dedeye benzeterek tasvir ettikleri gözlemlenmiştir.

Çocukluk Döneminde Ölüm Olayına Bakış

Bilindiği üzere ölüm, fizyolojik olarak vücudun hayat fonksiyonlarını tamamen kaybetmesidir. Hemen her insanın yaşarken çevresinde birkaç kez muhatap olduğu ölüm olgusuyla bazen çok küçük yaşlarda da tanışılabilmektedir. Böyle bir durumda karşılaşılan çocuklar ise olanı anlamlandırabilmek amacıyla yetişkinlere ölüm hakkında sorular yöneltilir. Bu sorular, esas itibarıyla dinsel bir anlam içermezken verilen

cevaplar dolayısıyla çocuklar dinle bağlantı kurarlar (Mehmedoğlu, 2003). Ancak ölüm olgusu zihinsel olgunlaşmayla kavranan bir durum olduğundan çocukların bu yöndeki sorularının çok dikkatli bir şekilde cevaplanması gerekmektedir.

Araştırma verileri incelendiğinde çocukların çoğunun uzak veya yakın akrabalarından, tanıdıklarından bazılarını kaybettikleri ve yaşlarının artmasıyla ölüm gerçeğini daha fazla müşahede ettikleri anlaşılmaktadır. Görüşmelerde çocukların, ölüm sonrasına ilişkin düşünceleri hakkında bilgi alabilmek amacıyla kendilerine yöneltilen “Ölen insanlar nereye gider?” sorusuna verdikleri yanıtlara bakıldığında özellikle 4-5 yaşlarındaki çocukların çoğunun (1, 3, 8, 9, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 19, 20, 25) ölümden sonraki hayat hakkında bilgi sahibi olmadıkları fark edilmektedir. Bu çıkarımın dayanağı, çocukların “Ölen insan mezara gider ve geri dönemez, orada kalırlar” gibi ifadeleridir. İyilik ve kötülük kavramlarının ne anlama geldiğini bilen 6 yaş grubundaki çocukların çoğu ise (14, 18, 21, 22, 23, 24) 4-5 yaş grubu çocukların aksine “İyiye cennete, kötüye cehenneme gider” diyerek ölümden sonraki hayatın varlığından haberdar olduklarını göstermişlerdir.

Son çocukluk dönemindeki çocukların tamamına yakını, “İyi bir kişi ise cennete, eğer kötü ise cehenneme gider, bu dünyaya dönemezler” cevabını vermiştir. Çocukların böyle bir cevap vermeleri, cennet ve cehennem kavramlarını bildiklerini ve ölümden sonraki hayatın bu dünyada yapılan iyi veya kötü davranışların sonucunda şekilleneceğine inandıklarını göstermektedir. Ancak son çocukluk döneminin 7 yaş grubundaki bazı çocuklar (31, 32, 35) ilk çocukluk döneminde verilen yanıtlara benzer olarak “Mezara giderler, dünyaya dönemezler, orada kalırlar.” cümlesini kurmuşlardır. Bunların dışında son çocukluk dönemindeki birkaç çocuk (49, 52, 68) ölümden sonra şartlı olarak geri dönelebileceğine inandıklarını “Eğer Allah izin verirse dünyaya dönebilir” cümlesi ile belirtmişlerdir.

Bu araştırma kapsamında ölümlle ilgili olarak incelenmek istenen meselelerden biri çocukların ölüm karşısındaki duygusal tepkilerinin neler olduğudur. İlk ve son çocukluk dönemi çocukları, vefat eden yakınları için üzüldüklerini ve ağladıklarını söylemişlerdir. Ancak ailelerin, çocuklarının ölüm olayından olumsuz etkilenebileceği endişesiyle ölümlle ilgili herhangi bir açıklama yapmadıkları da tespit edilmiştir. Sadece son çocukluk döneminde farklı yaşlarda bulunan birkaç çocuğa aileler teselli amacıyla çeşitli cümleler kurmuşlardır. Bu bağlamda bazı ailelerin ölüm karşısında;

“Ölen insanlar cennete gider, üzülmeye, biz de öldüğümüzde ve cennete gittiğimizde onu göreceğiz.” (34, 53, 60, 71)

“Üzülmeye kızım; o cennete gitti, hep bizim yanımızda ve kalbimizde olacak.” (39, 63) gibi ifadelerle çocuklarını teskin etmeye çalıştıkları belirlenmiştir.

Çocukluk Döneminde Cennet ve Cehennem Algısı

Çocuklardaki dinî gelişimi açıklamak isteyen araştırmacıların, Allah inancından sonra üzerinde durdukları ikinci husus genellikle ahiret inancı olmaktadır. Nitekim bu araştırma kapsamında da çocukların ahiret hayatına ilişkin zihinsel ve duygusal yönelimlerini belirlemek amacıyla kendilerine bazı sorular sorulmuş ve bu sayede çocukların ölüm ve sonrasına ilişkin bakışlarının yaşla nasıl bir değişim geçirdiği saptanmaya çalışılmıştır.

Araştırma verileri değerlendirildiğinde ilk çocukluk dönemi çocuklarının cennet ve cehennemin mahiyeti hakkındaki bilgilerinin son çocukluk dönemine göre sınırlı olduğu söylenebilir. Özellikle 4 yaş grubundaki çocukların cennet ve cehennem ile ilgili herhangi bir bilgiye sahip olmadığı, 5 ve 6 yaş grubundaki çocukların çoğunluğunun ise cennet ve cehennemi çevrelerinden duydukları kadarıyla tarif etmeye çalıştığı gözlemlenmiştir. Cennet ve cehennem ile ilgili bilgileri olan çocukların (6, 10, 14, 18, 21, 22, 23, 24), cenneti istedikleri güzel şeylerin bulunduğu, renkli, Allah ve meleklerin olduğu iyi bir yer; cehennemi ise içerisinde kötü şeylerin ve ateşin bulunduğu, ancak bizim istediğimiz hiçbir şeyin bulunmadığı kötü bir yer olarak tasvir ettikleri fark edilmektedirler. İlk çocukluk döneminde bulunan ve ölümden sonra bir hayatın olduğuna inanan çocuklara, kimin cennete kimin cehenneme gideceği sorulduğunda bazıları (6, 10, 14, 18, 21, 22, 23, 24) iyi ve kötü davranışlardan örnekler vererek cennete veya cehenneme gitmede kişinin kendi davranışlarının belirleyici olduğunu bildiklerini göstermişlerdir.

Son çocukluk dönemindeki çocukların ahiret hayatına dair bilgileri incelendiğinde, 7 yaşındaki üç çocuk (31, 32, 35) haricindeki çocukların tamamının çevrelerinde duydukları ve çeşitli yollarla öğrendikleri bilgiler üzerinden cennet ve cehennemi tasvir ettikleri belirlenmiştir. Buna koştur olarak yaşın ilerlemesi ve sosyal çevreden kazanılan dinî bilgilerin artmasıyla cennet ve cehennem kavramlarının daha düzgün ifadeler ile açıklandığı da söylenebilir. Son çocukluk dönemindeki çocuklar cenneti çiçeklerin, ağaçların, kuşların ve meyvelerin olduğu, içerisinde güzel şeylerin, sarayların ve ırmağın bulunduğu hayal edilemeyecek kadar güzel bir yer, cehennemi ise içerisinde ateşin ve kuyuların bulunduğu, karanlık kötü bir yer olarak betimlemiştir. Ayrıca bu çocukların tamamının, inanç, ibadet ve ahlak ile bağlantılı emir ve yasaklardan örnekler vererek cennet ve cehennemliklerin özelliklerinden bahsettiği görülmüştür.

Çocuklar, zihinsel işleyişin yeterli olgunluğa ulaşmaması ve kolay inanırlık özelliğine sahip olmaları dolayısıyla çevrelerinden duydukları her şeyi doğru olarak kabul edip benimsemeye yatkındır. Nitekim son çocukluk dönemindeki bir çocuğun (41) cennet ve cehennemi tarif ederken “Cennetin 8 kapısı bulunmaktadır. Ben bir dergâha gidiyordum; orada hoca yalan söyleyenlerin yakıldığını, cehennemde insanların ateşlerin içerisinde pişirildiğini, namaz kılmayanlara kızgın sacların üzerinde

dünyada kılmadığı namazların kıldırıldığını söyledi.” demiş olması çocukların bu özelliğinin bir sonucudur.

Cennet ve cehennem kavramlarıyla ilgili çocukların vermiş oldukları yanıtlar değerlendirildiğinde ilk ve son çocukluk döneminde aile, okul ve sosyal çevrenin etkisiyle edinilen dinî bilgilerle çocukların cennet ve cehennemi tasvir ettikleri ifade edilebilir. Ayrıca çocukların iyi ve kötü davranışların farkına vararak cennet ve cehennemliklerin özelliklerini bildikleri de belirlenmiştir.

Çocukluk Döneminde Peygamber İncasına Yönelik Düşünceler

Peygamberler, Allah tarafından insanlar içerisinde seçilmiş, onun emir ve yasaklarını insanlara ulaştıran kişilerdir. İslam incasında Allah'ın seçmiş olduğu peygamberlere inanmak imanın şartı olarak görülmektedir. Bu incanın çocukluk döneminde nasıl bir gelişim geçirdiğini görmek amacıyla görüşmelerde çocuklara birtakım sorular yöneltilmiştir. İlk çocukluk döneminin 4 yaş grubundaki çocukların tamamının, 5 ve 6 yaş grubundaki çocukların ise yarısının peygamberlerle ilgili bilgilerinin olmadığı tespit edilmiştir. Peygamber inancı ile ilgili bilgileri bulunan çocukların çoğu peygamberlere inanılması gerektiğini söylerken niçin inanılması gerektiğine dair bir fikir belirtmemiştir. Bununla birlikte 6 yaşındaki dört çocuğun (12, 16, 22, 23) peygamberlerin Allah tarafından gönderilmesi nedeniyle onlara inanılması gerektiğini bildikleri görülmüştür. Bu dönemdeki çocuklar kahir ekseriyetle peygamber olarak Hz. Muhammed'i bilirken sadece bir çocuk izlediği (21) Hz. Yusuf filmi dolayısıyla “Hz. Yusuf, peygamberlerden birisidir” yanıtını vermiştir.

Son çocukluk döneminin 7 yaş grubundaki çocukların çoğunun peygamberler hakkında birtakım bilgilere sahip olduğu belirlenmiştir. Bu yaş grubundaki çocuklar peygamberlere inanılması gerektiğini ifade ettikleri hâlde peygamberlere niçin inanılması gerektiğiyle ilgili herhangi bir açıklama yapamamışlardır. Diğer yaş gruplarındaki çocuklar ise peygamberlere inanılması gerektiğini söylerken “Niçin”ini anlamlı ve doğru ifadelerle açıklayabilmiştir. Bu durumu çocuklardan bir kısmı (34, 46, 52, 58, 62, 64, 65, 68, 70) ilk çocukluk dönemindeki bazı çocukların vermiş olduğu cevaplara benzer olarak “Allah gönderdiği için ona inanmalıyız” ifadesiyle açıklamışlardır. Son çocukluk dönemindeki çocukların bazıları (36, 37, 40, 41, 44, 45, 57, 60, 67) peygamberlerin dürüst, güvenilir, iyi bir kişi olmaları gibi ahlaki özelliklerinden, bazıları da (32, 41, 48, 49, 50, 54, 55, 59, 61, 66) tebliğ görevlerinden bahsederek peygamberlere niçin iman edilmesi gerektiğini belirtmişlerdir.

Çocuklar Hz. Muhammed başta olmak üzere Hz. Âdem, Hz. İsa, Hz. Musa, Hz. Davut, Hz. İbrahim, Hz. İsmail, Hz. Yusuf, Hz. Yakup gibi peygamber isimlerini saymışlardır. Özellikle 9 yaşından itibaren çocukların çoğunun “Hz. (Hazreti)” unvanından dolayı Dört Halife ile Hz. Havva ve Hz. Fatıma'yı da peygamberle karıştır-

diği tespit edilmiştir. Hemen her yaş grubunda peygamberlerin isimleri sayılırken ilk önce Hz. Muhammed ismi verilmiştir. Özellikle çocukların “Peygamberler ilahisini” bilmeleri peygamberlerin isimlerini öğrenmeleri açısından yararlı olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca yaşın artması ile birlikte çocukların peygamberlere ilişkin bilgilerinin de arttığı gözlemlenmiştir.

Çocukluk Döneminde Görülemeyen Varlıklara Bakışın Değişimi

Yaratılış bakımından sınırlı bir varlık olan insanın, görebildiği varlıklar olduğu gibi göremediği varlıklar da bulunmaktadır. İnsanın cin ve melek gibi görülemeyen varlıkların bilgisine ulaşabilmesi ancak Allah’ın bildirmesi ile mümkün olabilmektedir. Bu nedenle somut işlemler dönemindeki çocukların bu varlıkları kavrayabilmesi yetişkinlere göre daha zordur. Ancak çocuklar sosyal çevre ile bu varlıklar hakkında birtakım bilgiler edinmektedir. Yapılan araştırma kapsamında çocukların soyut işlemler dönemine yaklaştıkça melek ve cin gibi görülemeyen varlıkları daha doğru tanımladıkları ve bu varlıklar hakkında sosyal çevreden edindikleri bilgilerin arttığı belirlenmiştir. Dolayısıyla çocukların sosyal çevrelerinden edindiği bu bilgilerin neler olduğu ve soyut işlemler dönemine göre nasıl bir değişim geçirdiklerini öğrenmek amacıyla çocuklara bazı sorular yöneltilmiştir.

İlk çocukluk döneminin 4-6 yaş grubundaki çocuklardan alınan yanıtlar incelendiğinde, 4 yaş grubundaki çocukların tamamına yakınının cin ve melek gibi görünmeyen varlıklardan haberdar olmadıkları belirlenmiştir. Sadece 4 yaşındaki bir çocuk (6) “Melek sağ ve sol omzumuzda bulunan iyilik ve kötülükleri yazan kişi, cin ise şişenin içinden çıkıyor.” cümlesi ile cin ve meleği tanımlamaya çalışmıştır. Çizgi filmlerde verilen mesajların, çocukları zihinsel ve duygusal olarak etkilediği bilinmektedir. Bu durum, 5-6 yaşlarındaki çocuklardan bazılarının (10, 13, 16, 24) izlemiş oldukları “Alaaddin’in Sihirli Lambası” adlı çizgi film sebebiyle cinleri “Cinler şişenin içinden çıkan ve dilekleri kabul eden birisidir.” cümlesiyle yaptıkları tanımlarda da kendini göstermektedir. Çocuklardan kimi (22, 23) melek ve cinlerin fiziki ve ahlaki özellikleri ön plana çıkararak bu varlıklara ilişkin kanaatlerini “Melek iyi birisidir ve kimse onu göremez, cin ise görülmez ve kötüdür” ifadesiyle belirtmiştir.

Son çocukluk dönemindeki çocukların görülemeyen varlıklar hakkındaki düşünceleri incelendiğinde 7 yaşındaki çocuklardan bazılarının (28, 36, 37, 39) ilk çocukluk dönemindeki çocuklar gibi cinleri izledikleri çizgi film dolayısıyla lamba cinini olarak tasvir ettikleri görülmüştür. 7-9 yaş arasındaki çocukların içinde lambadan çıkan cin görüngüsünü dile getirenlerin yanı sıra cinlerin kötü olduğunu söyleyen ve insanlara kötülük yaptığını ifade eden çocuklar da bulunmaktadır. Nitekim bazı çocuklar (40, 42, 43,45) bu durumu “Cinler kötü varlıklardır, insanlara kötülük yaparlar.” gibi cümlelerle açıklamışlardır. Genel itibarıyla 9 yaşından itibaren çocukların cinler için “Cin sadece kötü bir varlıktır”, “İnsanlara kötülük yaptırır, hatta onlara kötü şeyler fısıldar”

gibi ifadeler kullandıkları söylenebilir. Ayrıca bazı çocukların (57, 60, 65, 66, 67, 68, 71) izlemiş oldukları filmlerin etkisinde kalarak cinleri kılık değiştiren, insanların içine girerek kötülük yaptıran, siyah, korkunç ve kötü bir kişi olarak tanımlamaları dikkat edilmesi gereken bir husus olarak kaydedilmiştir. Bütün bunlara karşın son çocukluk dönemindeki bir çocuğun (48) “Cinlerin iyisi de kötüsü de bulunmaktadır.” diyerek doğru bir cin tanımı yaptığı da bu noktada özellikle belirtilmelidir.

İlk ve son çocukluk dönemindeki çocukların meleklerle yönelik ifadeleri değerlendirildiğinde genel itibarıyla görevleri ile fiziksel ve manevi özelliklerine vurgu yaptıkları söylenebilir. Onlar (27, 29, 37, 42, 43, 44, 45, 49, 58, 66, 67, 68) melekleri kanatları olan, nurdan yaratılmış, bazı görevleri bulunan, iyilik timsali, cennette yaşayan varlıklar olarak tanıtmışlardır. Bazı çocuklar (47, 48, 71) ise çizgi filmlerde gördükleri melek sahnelerinden dolayı “Melekler beyaz elbiseler giyerler ve başlarında taç vardır.” cümlesiyle meleği tasvir etmiştir. Bunlara karşın bir çocuk (61), içimizden gelen iyi şeyleri yapmamızı isteyen sesin melek olduğuna yönelik bilgisini “Melek bizim içimizde bize iyi şeyler yaptırıyor.” cümlesini kurarak paylaşmıştır.

Çocukluk Döneminde İbadet Duygusunun Gelişimi ve Değişimi

Dinin öngördüğü ibadetlere erken yaşlarda başlanması, kişinin ibadetin içerik olarak amacını fark etmesi ve ibadete devam edip süreklilik sağlaması noktasında önem kesbetmektedir. Çocukluk döneminde filizlenmeye başlayan ibadet algısının gelişiminin nasıl olduğunun belirlenmesi faydalı bulunarak araştırma kapsamına alınmış ve görüşmelerde katılımcılara ibadetle ilgili bazı sorular yöneltilmiştir.

Araştırma verileri incelendiğinde ilk çocukluk dönemindeki çocukların tamamının ibadet denince aklına namaz, oruç ve dua gibi ibadet biçimlerinin geldiği ve bunlara dayanarak bazı yorumlar yapabildikleri fark edilmektedir. Çocuklardan bazıları (3, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 23, 25) en yakın sosyal çevresini oluşturan aile üyeleriyle çeşitli ibadetleri evde veya camide yerine getirdiklerini ifade etmiştir. Ayrıca bu çocuklardan bazıları (16, 17, 18, 25, 21) ibadet esnasında ve sonrasında kendilerini mutlu ve huzurlu hissettiklerini vurgulamıştır. Ayrıca çocuklardan birinin (3) kurduğu “Allah’ın beni daha çok sevdiğini hissettim” cümlesi, ibadetin yarattığı duygu bakımından farklı bir cevap olarak kayda girilmiştir. Bu dönemdeki çocukların, ibadetin kimin için edildiğinin ayırında olduğu tespit edilmiştir. Nitekim görüşmelerde sorulan “Niçin ibadet ederiz” sorusuna çocuklar çoğunlukla “Allah istediği için” yanıtını vermiştir. Çocuklardan bazıları ise (3, 15, 23, 25) ibadeti Allah’a duydukları hislerin ve O’nun verdiği nimetlere şükürün bir gereği olarak gördüklerini “Allah’a sevgimizi göstermek ve ona şükretmek için” cümlesi ile belirtmişlerdir.

Son çocukluk dönemindeki 7-11 yaş grubundaki çocukların ibadeti tam olarak tanımlayamasalar da akıllarına namaz, oruç, dua gibi ibadet çeşitleri geldiği görülmüş

ve kendilerinden bu ibadetlerden bazılarını bireysel olarak ya da ailesiyle gerçekleştirdikleri bilgisi alınmıştır. İbadetlerini yerine getiren çocuklardan büyük bir kısmı, ibadet esnasında ve sonrasında kendilerini mutlu ve huzurlu hissettiklerini belirtmiştir. Bu yaş grubundaki çocuklardan bazıları (26, 27, 37, 40, 42, 43, 49, 52, 55, 59, 62, 67, 68, 71) ibadetlerini Allah'ın emri, şükürün ifadesi, kul olmanın ve inancın gereği, Allah'ın rızasını kazanmanın yolu, günahların bağışlanması ve cennete girmeye vesile olduğu düşüncesiyle yaptıklarını da dile getirmiştir.

Çocukluk Dönemi Duaları ve Muhteviyatı

Dua, âciz olan bir varlığın onun isteklerini kabul edeceğine inandığı bir varlığa yaptığı yakarıdır. İnsanı dua etmeye yönlendiren birtakım duygular bulunmaktadır. Bunlar kişinin Allah'a karşı hissettiği sevgi, minnettarlık, âcizlik ve korku gibi hislerdir (Hökelekli, 2010; Yavuz, 2013). Sosyal çevrelerinde gördüğü kişileri taklit ederek dua etme alışkanlığı kazanan çocukların duaları incelendiğinde, bunların saf, temiz, maddi ve manevi isteklerle dolu olduğu anlaşılmaktadır. Çocuklar dua ederken ilk zamanlarda manen bir duygu yoğunluğuna girmezken sonraki dönemlerde duayı Allah ile sınırlarını paylaştıkları bir araç olarak görürler (Oruç, 2012; Selçuk, 1990). Ayrıca çocuklardaki egosantrik düşünce yapısının etkisiyle çocuklar ilk dönemlerde sadece şahsi isteklerde bulunurken sonraları bu düşünce yapısından sıyrılarak başkaları için de dua etmeye başlarlar (Selçuk, 1990).

Araştırma verileri değerlendirildiğinde ilk ve son çocukluk dönemindeki çocukların, dua hakkında bazı bilgilerinin olduğu görülmüştür. Araştırmamıza katılan tüm çocukların duanın sadece Allah'a yapıldığı bilgisine sahip olduğu ve farklı vakitlerde dua etme davranışı gösterdiği belirlenmiştir. Çocuklar genel olarak uyumadan önce, yemeklerden önce ve sonra, ezan okunduğunda, okula gitmeden önce, sınavlardan önce, kötü duruma düştüklerinde ve ibadetlerini tamamlamak üzere dua ettiklerini ifade etmişlerdir.

Çocukluk döneminde duaların içeriği. Çocuklar genelde karanlıktan, kâbus görmekten ve çeşitli nedenlerden dolayı korku tepkisi geliştirirler (Yörükoğlu, 2015). Bu korkular, onların ettikleri dualarda da kendini gösterir. Çocukların bir kısmının (1, 4, 23) korkularından kurtulmak amacıyla “Allah'ım beni korkutma, kâbus görmeyeyim” gibi cümlelerle dua ettikleri belirlenmiştir. Kimi çocuklar ise (6, 10, 11, 12, 14, 15, 16) ölüm olayından etkilenmeleri nedeniyle ailelerini kaybetmekten korktukları ya da sevdikleri ancak kaybettikleri kişilerin geri dönmesi için dua ettiklerini dile getirmiştir. Özellikle 4-6 yaş grubundaki çocukların (3, 5, 7, 9, 13, 18, 21, 22) oyuncaklara olan ilgilerinden dolayı dualarında çeşitli oyuncaklar istedikleri de tespit edilmiştir.

İçerik olarak gruplandırılan dualar dışında kimi çocukların ihtiyaçlarına ve yaşadıkları durumlara göre dua ettiği görülmüştür. Evde oyun arkadaşı bulamayan bir çocuğun (17) onunla oynaması için “Allah'ım bir kardeşim olmasını istiyorum.”, başka

bir çocuğun (2) da ara sıra yalan söylediğinde anne babasının ona kızması nedeniyle “Allah’ım annem ve babam yalan söylediğimde beni affetsin.” diyerek dua etmesi dikkat çekici ayrıntılar olarak kaydedilmiştir.

İlk çocukluk dönemindeki dualar incelendiğinde, çocuklardaki egosantrik düşüncenin etkisiyle doğrudan ya da dolaylı olarak kendileri için bir şeyler istedikleri tespit edilmiştir. Genel olarak bu dönemde edilen dualarda maddi unsurların ağır bastığı ancak bazı manevi isteklere de dualarda yer verildiği söylenebilir.

Son çocukluk dönemi duaları, içerik olarak ilk çocukluk dönemi dualarıyla benzer özellikler taşımaktadır. Nitekim çocuklardan bazılarının (29, 45, 48, 54, 67, 71) dualarında oyuncak istediği, korkularının olduğu, maddi isteklerde buldukları ve ölüm sonrası için dua ettikleri görülmektedir. Özellikle 8 yaş ve üstü çocukların (37, 44, 47, 51, 58, 59, 65, 71) derslerinde başarılı olmak, sınavlarının iyi geçmesi ve istedikleri mesleklere ulaşma arzusu taşıdıkları ve bu arzularının dualarına yansıdığı saptanmıştır. Bu konuların dışında günah sevap, cennet cehennem ilişkisini kuran bazı çocukların ahiret ile ilgili dua ettikleri de belirlenmiştir.

Çocukların dua sonrası beklentileri. Görüşmelerde çocuklara duaları gerçekleşmediği takdirde neler hissettiklerini ve Allah’ın dualarının tamamının kabul edilip edilmemesi hakkındaki düşüncelerini öğrenmek amacıyla bazı sorular yöneltilmiştir. Duasının kabul olmadığını düşünen çocuklar, kendilerini kötü hissettiklerini ve üzüldüklerini vurgulamışlardır. Bununla birlikte Allah’ın, edilen duaların tamamını kabul edeceği inancının çocukların yaşlarının artmasıyla ters orantılı olarak azaldığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Buna koşut olarak küçük yaştaki çocuklar tam bir inançla Allah’ın ettikleri duaları kabul edeceğini düşünmektedir. Allah’ın, insanların etmiş oldukları duaların hepsini kabul edeceğini düşünen bazı çocuklar (16, 20, 22, 28, 37, 44, 48, 50, 57, 64, 69) iyi bir kişi olmak, iyi dileklerde bulunmak, gönülden istemek, Allah’ın emirlerini yerine getirmek gibi bazı şartlara bağlı olarak Allah’ın duaları kabul edeceğini savunmuşlardır. Bu noktada aksini düşünen çocuklar (47, 67) ise duanın kabul edilmemesini imtihana ve isteklerin kişisel olmasına bağlayarak her istenenin karşılık bulmasının mümkün olmadığını belirtmişlerdir.

Tartışma

Çocukluk Döneminde Allah Algısına Genel Bakış

Araştırma verileri değerlendirildiğinde tüm çocukların, Allah hakkındaki düşüncelerinin olumlu olduğu, hiçbiri tarafından olumsuz herhangi bir cümlenin kurulmadığı tespit edilmiştir. Bütün çocuklar Allah’ı tanımlarken çevrelerinden duydukları cümleler ile Allah’ı tanıtmış ve kendileri için Allah’ın ne ifade ettiğini en güzel şekilde açıklamıştır. Genel olarak çocuklar, Allah’ı tanımlarken Allah’ın yaratıcı olma özel-

liğine vurgu yapmışlardır. Bunun dışında Allah'ın rızık veren, esirgeyen ve koruyan, her şeyi işiten, gören, her şeyden haberdar olan ve her şeye gücü yeten gibi sıfatlarını ön plana çıkardıkları belirlenmiştir. Özellikle son çocukluk dönemindeki çocukların -ahiretle bağlantı kurarak- Allah'ın insanları imtihan etmesi, sevap ve günahlarına göre ahiret hayatlarını belirlemesi olguları üzerinden tanımladıkları görülmüştür. Bunların dışında çocuklardan bazılarının çocukluk döneminin bir yansıması olarak soyut kavramları somutlaştırarak anlama çabası içinde Allah'ı fiziksel ve insani özelliklerle tasvir etmeye çalıştıkları tespit edilmiştir.

Yapılan araştırmada elde edilen bulguların, Türkiye'de çocukluk dönemi din gelişimini konu almak isteyen araştırmacıların genellikle başvuru kaynağı olarak kullandıkları Yavuz'un 1972'de 7-12 yaş aralığındaki çocuklarla yaptığı çalışma ile Oğultekin'in 2014'te çocukların Allah inancı ve tasavvurunu incelemek amacıyla 6-9 yaş aralığındaki çocuklarla yaptığı araştırmada ulaşılan sonuçlarla benzer olduğu saptanmıştır (Oğultekin, 2014; Yavuz, 1972). Bahsedilen çalışmalar incelendiğinde çocuklardaki Allah düşüncesinin dört grupta toplanabileceği fark edilmektedir. Genel olarak çocukların Allah'ın ilahi bir varlık oluşu, yaratıcılık yönü, koruyucu ve rızık verici oluşu ile her şeyi görme ve işitme gibi sıfatlarına vurgu yaptıkları söylenebilir (Kılıçarslan, 2013). Bunların beraberinde Allah'ı duaları kabul eden, güven kaynağı bir varlık olarak gördükleri de belirtilebilir. Çocukların yaşlarının ilerlemesi ile Allah hakkındaki bilgi birikimlerinin arttığı ve Kur'an'da bildirilen sıfatlara benzer anlamları kullandıkları görülmüştür.

Allah'ın nasıl var olduğu meselesi ve Allah-mekân algısı. Araştırmada sosyal çevreden edindikleri dinî bilgilerin etkisiyle çocukların büyük bir çoğunluğunun Allah'ın anne ve babasının olmasının mümkün olmadığına inandıkları tespit edilmiştir. İlk çocukluk dönemindeki az sayıdaki çocukta Allah'ın anne babası olabileceği düşüncesi söz konusuken son çocukluk dönemindeki çocukların hiçbirinin bu düşünceye sahip olmadığı belirlenmiştir.

Çocukların Allah'ın nerede olduğuna ilişkin beyanları “gökte”, “camide”, “Kâbe’de”, “cennette” ve “her yerde” olmak üzere beş ayrı başlık altında toplanabilir. Çocukların çoğunun insanların dua ederken ellerini yukarıya doğru açmalarının yanı sıra Allah'ın her şeyi görüp işitmesinin yukarıda bulunmakla mümkün olabileceği imgelemenin etkisiyle Allah'ın gökte olduğunu düşündükleri belirlenmiştir. Buna karşın yaşın ilerlemesi ve sosyal öğrenmeler sonucunda Allah'ın her yerde olduğu inancını kazanan çocukların sayısında artış meydana geldiği göz ardı edilmemelidir.

Konuk tarafından 1994'te yapılan anket çalışmasında çocuklara yöneltilen benzer bir sorunun okul öncesi dönemin 5 ve 6 yaş grubundaki çocuklar tarafından genel olarak Allah'ın “gökte”, “havada”, “bulutların üstünde”, “cennette”, “kalbimizde”, “camide” ve “bilmiyorum” gibi ifadelerle yanıtladığı tespit edilmiştir (Konuk, 1994). Benzer

sonuçlar elde eden Yavuz, köydeki çocukların şehirde yaşayan çocuklara oranla daha fazla “Allah gökte yaşıyor” cevabını verdiklerini de gözlemlemiştir. Böyle bir sonucun ortaya çıkmasının, köyde yaşayan çocukların şehirdekilere kıyasla doğada daha fazla zaman geçirmelerinden kaynaklı olabileceği yorumunu yapmıştır. Ayrıca insanın gökyüzüne ulaşamaması ve onu uçsuz bucaksız olarak düşünmesinin, Allah’ın gökte yaşadığı imgelemine beraberinde getirdiği çıkarımında da bulunmuştur. Bunlarla birlikte, söz konusu çalışmada çocukların Allah’ın gökte olduğuna ilişkin inancının 10-12 yaş aralığında “her yerde” olarak değiştiği de ifade edilmektedir (Yavuz, 1972).

Daha önceki çalışmalara koşut şekilde bu araştırmada da çocukların soyut kavramları daha iyi kavrayabilecek zihinsel olgunluğa ulaşmaları ve din hakkındaki sosyal öğrenmelerinin etkisiyle Allah’ın “belli bir mekânının olamayacağı” ve “her yerde olduğu” bilgisine sahip çocukların sayısında artış meydana geldiği belirlenmiştir.

Allah’ın görülebilirliği meselesi. Allah’ın görülüp görülemeyeceği sorusuna bazı çocuklar, Allah’ı “uzakta”, “gökyüzünde”, “cennette” olduğunu düşünmeleri sebebiyle görülmesinin mümkün olmadığı cevabını vermişlerdir. Nitekim okul öncesi çocuklar üzerine Konuk’un yaptığı araştırmada da çocukların tamamına yakınının aynı nedenlerle Allah’ın görülemeyeceğini savundukları bulgusuna ulaşılmıştır (Konuk, 1994). Son çocukluk dönemindeki çocukların çoğu ise Allah’ın soyut bir varlık olması nedeniyle görülemeyeceğini belirtmişlerdir. Ancak çocuklar arasında Allah’ın sevilmesi ve onun emirlerinin dinlenmesi karşılığında O’nun görülebileceğine inananlar da bulunmaktadır.

Araştırmada çocukların tamamı Allah’ın her şeyi gördüğüne ve işittiğine inandığını söylemekle birlikte bunun nasıl gerçekleştiğiyle ilgili farklı açıklamalara sahiptir. İlk çocukluk döneminde bulunan ve Allah’ın gökte yaşadığını ifade eden çocukların genel itibarıyla O’nun gökte olduğu için ya da insan benzetmesiyle göz ve kulak atfederek her şeyi görüp işitebildiğini düşündükleri söylenebilir. Konuk’un yaptığı araştırmada da 5 ve 6 yaş aralığındaki çocukların büyük bir kısmının benzer açıklamalar yaptığı tespit edilmiştir (Konuk, 1994). Son çocukluk dönemindeki çocukların bazıları ise aldıkları eğitim ve sosyal öğrenmelerin etkisiyle Allah’ın her yerde olduğunu, bu nedenle her şeyi duyduğunu ve gördüğünü ancak bunun nasıl gerçekleştiğini bilmediklerini dile getirmiştir.

Çocuklarda Allah Tasavvuru

Çocuklarda Allah tasavvuru, bilişsel gelişimle bağlantılı olarak şekillenmektedir. Çocuklar genel olarak Piaget’in şema kavramını kullanarak Allah’ı zihinlerinde insani özelliklerle somutlaştırmaktadır. Çocukların Allah’ı insani özelliklerle betimlemelerine antropomorfizm denir. Ancak çocukların yaşlarının ilerlemesi ve soyut varlıkları kavrayabilecek bir zihinsel olgunluğa erişmeleriyle birlikte bu düşünce biçimi ortadan kalkmaktadır (Öcal, 1990; Özeri, 2004).

Bu araştırmada çocukların Allah'ı, ekseriyetle “insan”, “cami”, “Güneş” ve “Kâbe” üzerinden somutlaştırmakta olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca antropomorfizm düşüncesinin ilk çocukluk dönemindeki çocuklarda, son çocukluk dönemine kıyasla daha yüksek olduğu gözlemlenmiştir. Her ne kadar çocukların soyut varlıkları kavrayabilecek zihinsel olgunluğa erişmeye başlamalarıyla bu düşünceye sahip olanların sayısı giderek azalmaktaysa da her yaş grubunda birkaç öğrencinin bu düşüncede olduğu belirlenmiştir. Bu çocukların Allah'ı “büyük bir insan”, “çocuk yüzlü” ya da “sakallı bir dede” şeklinde betimledikleri gözlenmiştir.

Avrupa'da Ernest Harms, David Heller, Goldman ve diğerleri tarafından yapılan araştırmalarda, çocuğun yaşı küçüldükçe Allah'ı daha belirgin bir şekilde insan biçimine benzer olarak tasvir ettiklerini ortaya koymuştur. Çocuklar Allah'ı aksakallı, dindar, yaşlı bir adam ve her şeyi yapan insan olarak düşündüklerini ifade etmişlerdir. Batı'da antropomorfik düşüncenin daha yaygın olmasında çocukların Hristiyan kültürü içinde yetişmeleri ve Hz. İsa'nın baba figürü ile somutlaştırılarak anlatılması da etkili olmaktadır (Vergote, 1978; Straughan, 2008; Hurlock, 1972, s. 519'dan akt., Yavuz, 1972; Goldman, 1965, s. 24'ten akt., Dam, 2015). Ancak araştırmada Hristiyan kültüründen uzak, Müslüman bir ailede yetişen çocukların da benzer düşüncede olduğu görülmüştür. Dolayısıyla çocukların sosyal ilişkilerinde sürekli insanlarla muhatap olmaları ve zihinsel yapılarının soyut kavramları anlayabilecek kapasiteye erişmemesinin etkisiyle Allah'ı mükemmel, büyük bir insan şeklinde tasavvur etmelerinin gelişimin doğal sürecinden kaynaklandığı söylenebilir.

Yavuz'un yaptığı çalışmada da 7-9 yaş aralığındaki çocukların 10-12 yaş aralığındakilere göre antropomorfizm düşüncesine daha fazla sahip oldukları ve Allah tasavvurunda daha fazla belirsizlik yaşadıkları tespit edilmiştir. Çocuklar bu yaştan sonra insani özelliklere sahip bir Allah anlayışından sıyrılarak O'nu ilahi bir varlık olarak görmeye başlarlar. Ancak insana yönelik tanrı tasavvurunun 12 yaşına doğru azalması, tam olarak kaybolma anlamı taşımamaktadır (Mehmedoğlu, 2003; Yavuz, 1972). Nihayet ilk ve son çocukluk dönemindeki çocukların Allah'ı somut bir şekilde düşünmesi normal olup bu durum çocuğun soyut düşünce gelişiminin bir basamağını temsil eder. Zaman içinde gerçekleşen bilişsel gelişimle birlikte çocuk somut Allah düşüncesinden sıyrılarak soyuta doğru gelişim gösterir (Öcal, 1990).

Duyusal Olarak Allah'a Bakış

Araştırmada çocukların hepsi tüm içtenlikleriyle Allah'ı sevdiklerini ve Allah'ın da onları sevdiğine inandıklarını belirterek Allah'a yönelik duygularının mahiyetini açıkça göstermişlerdir. Çocukların Allah'ı sevme ve Allah'a inanma gerekçelerini genel itibarıyla aynı nedenlerle açıklamış olmaları dikkat çekicidir. Onları yaratması, kötülüklerden koruması, gönderdiği peygamberlerle doğru yola iletmesi, onlara rızıklar vermesi, günahlarını affetmesi gibi sebeplerden dolayı çocuklar, hiç tered-

dütsüz Allah'ı sevdiklerini ve O'na inandıklarını belirtmişlerdir. Ayrıca çocukların, yaratması ve verdiği nimetler hasebiyle Allah'a minnettar oldukları gözlemlenmiş ve alınan yanıtlarla da bu durum teyit edilmiştir.

Konuk'un araştırmasında çocuklarda Allah'ın onları sevdiği inancının kuvvetli olduğu ortaya konmuştur. Söz konusu araştırma kapsamında korku ve sevgi bağlamında sorulan sorulara verilen cevaplar incelendiğinde çocukların Allah'tan korkma nedenlerinin çevrenin öğretimine dayandığı görülmektedir (Konuk, 1994). Öyle ki 5-6 yaşlarında 44 çocuğa sorulan "Allah'tan korkar mısın?" sorusunu 29 çocuk "korkuyorum" şeklinde yanıtlamıştır. Bu çocuklara neden Allah'tan korktukları sorulduğunda ise onlar "cehenneme atar, çarpabilir, bizi taş yapar, herkes ondan korkar" gibi cevaplar vermişlerdir. Buna koşut olarak "korkmuyorum" diyen çocuklardan bazıları da uslu durdukları için korkmalarına neden olmadığını ifade etmiştir. Böyle bir düşüncenin çocukların zihnine yerleşmesinde, ebeveynlerinin isteklerini çocuklarına yaptırabilmek için onları Allah'la korkutmaları ve dolayısıyla Allah'ı yakıcı, cezalandırıcı bir varlık olarak tanıtmalarının başat etken olduğu sonucuna varılabilir (Ay, 1997; Gül, 2009; Konuk, 1994; Yörükoğlu, 2015). Ancak bilinmelidir ki cezalandıran, cehennemi olan yakıcı bir Allah imajı ile korkuya dayalı bir din eğitiminin, çocuğun dinî yaşamını etkileyerek dine ve dinî konulara olumsuz duygular beslemesine yol açması kuvvetle muhtemeldir (Öcal, 1990).

Ahret İnancına Genel Bakış

Araştırmanın ele aldığı hususlardan biri, çocukların ölüm olayına bakışlarının nasıl bir değişim geçirdiğini saptamak olmuştur. Nagy'ye ait bir araştırma sonucunda 0-5 yaş aralığındaki çocuklarda net bir ölüm algısının bulunmadığı ve bu yaşlardaki çocukların ölümü bir ayrılma, uyku ya da geçici bir olgu şeklinde düşündükleri bulgusuna ulaşılmıştır. Batılı çocuklara yönelik araştırmada 5-9 yaş aralığındaki çocukların ölümün varlığını, mutlaklığını kabul etmekle birlikte ölüm hakkında kesin bir bilgiye sahip olmadıklarından ölümü kendilerinden uzak ve kaçılabilir bir durum gibi gördükleri anlaşılmıştır. Ancak 9 yaştan itibaren çocuklarda daha gerçekçi bir ölüm anlayışının başladığı ve ölümün vücut fonksiyonlarının sona ermesi ile gerçekleşen kaçınılmaz bir durum olduğunu kabul ettikleri vurgulanmıştır (Nagy, 1965, s. 81-88'den akt., Köylü ve Aktaş, 2014).

Yaptığımız araştırma sonucunda ilk çocukluk dönemindeki çocuklar arasında ölümden sonraki hayatın olduğu bilgisine sahip olmayanların dahi ölümü bir uyku ya da bağımlılık gibi algılamadıkları, diğer tüm çocuklar gibi ölen kişilerin bir daha geri dönemeyeceğini bildikleri tespit edilmiştir. Genel anlamda çocukların yaşlarının artması ile ölüm gerçeğinin daha fazla ayırına vardıkları görülmüştür.

Ahret hayatı hakkında incelenen ikinci konu cennet ve cehennem kavramlarına yönelik olup bu kavramların bireyin zekâ gelişimine, yaşantısına ve öğrendiği bil-

gilere göre farklılık gösterebildiği bilinmektedir (Peker, 2000). Nitekim çocukların cennet ve cehennem tasavvurlarını tespit etmek amacıyla hazırlanmış sorulara verilen yanıtlar incelendiğinde, genel itibarıyla ilk çocukluk dönemindeki çocukların cennet ve cehennemin mahiyeti hakkındaki bilgilerinin son çocukluk dönemindeki çocuklara göre sınırlı olduğu görülmüştür. Bununla birlikte her iki dönemdeki çocukların da sosyal öğrenme sonrası edindikleri dinî bilgiler çerçevesinde cennet ve cehennemi tasvir edebildikleri göz ardı edilmemelidir. Ayrıca ilk ve son çocukluk dönemindeki çocukların inanç, ibadet ve ahlak ile ilgili davranışlar ile cennet cehennem arasındaki bağlantıyı kurabildikleri gözlemlenmiştir.

Yavuz, Koç, Taştekin ve Oğultekin'in bireysel olarak yaptıkları çalışmalarda elde edilen bulgular incelendiğinde, adı geçen araştırmacıların çocukların cennet ve cehennem hakkındaki tasavvurlarını iki grupta topladıkları görülmektedir. Gruplardan birincisindeki çocuklar, cennet ve cehennemin mahiyeti ile ilgilenirken ikinci gruptakilerin insan fiilleri ile cennet cehennem arasındaki ilişkiyi anlamaya çalıştıkları gözlemlenmiştir (Koç, 2009; Oğultekin, 2014; Taştekin, 1998; Yavuz, 1972).

Yapılan araştırmalar değerlendirildiğinde çocukların ölüm olayını algılamalarında ve cennet cehennem kavramlarının mahiyeti hakkındaki bilgilerinin artmasında bilişsel gelişimin yanı sıra sosyal öğrenmelerinin de etkili olduğu söylenebilir.

Çocukluk Döneminde Peygamberlere Yönelik Düşünceler

Araştırma verileri incelendiğinde çocuklardaki peygamber düşüncesinin olumlu olduğu anlaşılmaktadır. İlk çocukluk dönemindeki çocukların bilgisinin, yaşlarının küçük ve öğrenmelerin yetersiz olması sebebiyle son çocukluk dönemine göre sınırlı olduğu belirlenmiştir. Bir diğer deyişle son çocukluk dönemindeki çocukların yaşlarının ilerlemesi ve dinî bilgi düzeylerindeki artışa paralel olarak peygamberleri daha doğru tanımladıkları görülmüştür. Yavuz ve Oğultekin'in araştırmalarında da benzer bulgular elde edilmiştir. Çocukların 6 yaşına kadar peygamber kavramı hakkında pek bilgileri olmadığı, ancak bu yaştan itibaren sosyal öğrenmelerin etkisiyle bu kavram hakkında birtakım bilgilere sahip oldukları tespit edilmiştir. Peygamberler içerisinde akıllarına ilk gelen kişi ismini daha çok duydukları Hz. Muhammed'dir. Çocuklar, Hz. Peygamber'i iyi kalpli, dürüst bir kişi olmasıyla ve son peygamber vasfıyla insanlara yol göstericiliği üzerinden tanıtmaktadır (Oğultekin, 2014; Yavuz, 1972).

Çocukların Görülemeyen Varlıklara Bakışı

Araştırmada çocukların özellikle ilk çocukluk döneminde melek ve cin gibi görülemeyen varlıklar hakkındaki bilgilerinin yok denecek kadar az olduğu, ancak sosyal çevreden edindikleri bilgilerinin de arttığı soyut işlemler dönemine yaklaştıkça bu varlıkları daha iyi tanımladıkları belirlenmiştir. Ayrıca çocukların tamamına yakınının cinlere yönelik tasavvurlarının izledikleri filmlere dayandığı tespit edilmiştir.

Melekler hakkında çocukların verdikleri cevaplar incelendiğinde Yavuz ve Oğultekin'in çalışmalarında elde edilen verilerle benzerlik taşıdığı görülmektedir. Çocuklar verdikleri cevaplarda, İslami anlayışa oldukça yakın bir şekilde melekleri yaptıkları görevler, fiziksel ve manevi özellikleri ile tanımlamışlardır. Ayrıca çocukların meleklerle ilişkin ifadelerinde, meleklerin iyi varlıklar oldukları, insanların iyiliği için dua ettikleri, farklı görevleri üstlendikleri ve kanatlarının bulunduğu gibi bazı özelliklerine vurgu yapmışlardır (Oğultekin, 2014; Yavuz, 1972).

Çocukların İbadet Algılarındaki Değişim

Araştırmada çocukların ibadet konusunda ilk çocukluk dönemindeki bilgilerinin, son çocukluk dönemine göre daha sınırlı olduğu belirlenmiştir. Nitekim yapılan görüşmelerde çocukların büyüdükçe yığılan sosyal öğrenmelerine bağlı olarak ibadetin amaç ve önemine dair daha kapsamlı bilgiler verebildikleri tespit edilmiştir.

Yavuz ve Konuk'un araştırmalarında da çocukların ibadetlere ve dinî konulara ilgisinin yaşla doğru orantılı arttığı ve Allah'ı sevmeleri ve emrini yerine getirmek istemeleri nedeniyle dinî pratikleri uygulama eğilimi gösterdikleri saptanmıştır. Ayrıca bu araştırmalarda bazı çocukların ibadet etmesinde Allah'ın isteklerini kabul edeceği düşüncesinin etkili olduğu da ortaya çıkarılmıştır (Konuk, 1994; Yavuz, 1972). Dolayısıyla yapılan araştırmanın bulguları ile sözü geçen araştırmalara ait bulguların birbirini teyit ettiği söylenebilir.

Çocukluk Dönemi Duaları ve Muhteviyatı

Araştırmada çocukların dua etme alışkanlığına ve duaları kabul edenin Allah olduğu bilgisine sahip oldukları belirlenmiştir. Genel olarak çocuklar çeşitli vakitlerde dua etme davranışını gerçekleştirmektedir. Dualarının Allah tarafından kabul edilip edilmeyeceğini düşünen çocukların oran olarak birbirine yakın olduğu tespit edilmiştir. Allah'ın duaların tamamını kabul edeceği inancının ise çocukların yaşlarının artmasıyla ters orantılı olarak zayıfladığı belirlenmiştir. Bunun aksi olarak küçük yaştaki çocukların tam bir inançla Allah'ın dualarını kabul edeceği inancını taşıdıkları görülmüştür. Her ne kadar bazı çocuklar, ancak belirli şartlara uyularak yapılan duaların kabul edileceğine inanıyor olsa da hemen hepsi duaları kabul olmadığı zaman kendilerini kötü hissettiklerini ve üzüldüklerini açığa vurmuştur.

İlk çocukluk dönemi çocuklarının benmerkezci bir tutum sergilemeleri, dualarında manevi dileklerden çok maddi isteklerde bulunmalarını beraberinde getirmiştir. Sonraki dönemlerde ise çocukların dualarına manevi bir boyut ekledikleri ve duayı Allah ile gizli şeylerin paylaşıldığı bir iletişim aracı gibi gördükleri tespit edilmiştir (Oruç, 2012). Bilindiği üzere çocuklar, yaşları ilerleyip egosantrik düşünme biçimleri sönümlendikçe dualarında kendilerinin yanı sıra başkalarını da anmaya başlamaktadır.

(Selçuk, 1990). Bu araştırma kapsamında yapılan ilk çocukluk dönemine ait duaların içeriğine yönelik inceleme de egosantrik düşünmenin etkisiyle çocukların doğrudan ya da dolaylı olarak sadece kendileri için dua ettiklerini göstermektedir. Ayrıca bu dönemde yapılan dualarda maddi unsurlar ağır basmakla birlikte birtakım manevi isteklerin de yer aldığı belirlenmiştir. Görüşmeler sırasında özellikle 4-6 yaş grubundaki çocuklardan alınan cevaplar, oyunculara olan ilgileri ile yaşamlarında oyunun taşıdığı değer dualarına yansıdığına işaret etmektedir. Bu bağlamda Konuk ve Karacoşkun'un yaptığı araştırmalarda ulaşılan sonuçların bu araştırmayla benzer olması araştırmanın tutarlılığı noktasında önem taşımaktadır (Karacoşkun, 2005; Konuk, 1994).

Bu araştırma kapsamında gerçekleştirilen görüşmelerde son çocukluk dönemindeki çocukların dualarında genel itibarıyla sağlık, akademik başarı, ölüm ve maddi şeylerle ilgili isteklerde buldukları anlaşılmıştır. Bunların yanı sıra günah sevap ile cennet ceennem ilişkisini kuran bazı çocukların, ölümden sonraki hayat için dua ettikleri de belirlenmiştir. Egosantrik düşünmenin baskın olduğu ilk çocukluk döneminin aksine bu dönemdeki çocukların tanıdıkları veya tanımadıkları kimseler için dua ettikleri ve dualarında manevi dilek ve isteklerinin daha fazla olduğu da yapılan tespitler arasındadır.

Batı'da David Elkind ve arkadaşlarının 160 kişi üzerinde yaptıkları bir araştırmada 5-7 yaş aralığındaki çocukların, belirli kalıplar hâlinde öğrendikleri dua formlarıyla uykudan ve yemekten önce gibi belirli zamanlarda Tanrı'ya yöneldikleri tespit edilmiştir. Bu basamakta dua yüzeysel, belli belirsiz kabul edilebilecek bir kavramken, duanın içeriği genel anlamda kişisel maddi isteklere yöneliktir. Bu aşama içerisindeki çocuklar diğer tüm çocukların belli aralıklarla bir plana göre dua ettiklerini düşünmektedirler. Hatta onlar hayvanların da konuşabilseler dua edebileceklerini varsaymaktadırlar. 7-9 yaşındaki çocukların dualarında anlam ve içerik bakımından değişimler meydana gelmiş ve bir önceki dönemdeki belirsizlikler ortadan kalkmıştır. Her ne kadar çocuklar maddi isteklerin yanı sıra kendisine ve başkalarına duygu boyutunda dualar etmeye başlamışsa da dualarındaki somut öğelerin baskınlığı sürmektedir. Ancak duaların muhteviyatında Tanrı'ya şükran duymaya doğru bir yöneliş vardır. Bu dönemde çocuklar Allah'ı sınırlı bir varlık olarak kabul ettiklerinden dualarının kabul olmayabileceğini de düşünürler. 9-12 yaşındaki çocuklar duanın insan ile Tanrı arasında olan bir iletişim olduğunun farkına vararak "Tanrı'dan bağışlanmanın ve kötülüklerden korunmanın istenmesi" gibi maddi olmayan konulara çevrilmeye başlamıştır. Bu dönemde çocuk duayı endişe duyduğu, sıkıldığı ve her zaman edilebilecek bir eylem olarak düşünmektedir (Spilka, 1967, s. 101-109'dan akt., Konuk, 1994).

Sonuç olarak yapılan araştırmada çocuklar Allah'ı sınırlı bir varlık olarak tanımlamasalar da yaşın artması ile dualarının tamamının Allah tarafından kabul edileceği inancının azaldığı gözlenmiştir. Ancak çocukluk döneminde dua etme konusunda ulaşılan veriler bir arada değerlendirildiğinde ülkemizde ve Batı'da yapılan çalışmalardan elde edilen verilerin genel olarak benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir.

Sonuç

İnsan yeryüzündeki varlıkların en üstünü ve mükemmeli olmasına rağmen sahip olduğu bir takım ruhsal ve bedensel yeteneklerini doğumundan hemen sonra kullanabilecek olgunlukta değildir. Bireyin farklı yönlerini temsil eden bu yeteneklerin ortaya çıkarak şekillenmesi çocukluk döneminde gerçekleşmektedir. Çocukluk dönemi, bireyin yaşamını derinden etkileyen davranışların kazanıldığı, kişiliğinin şekillenmeye başladığı, inanç ve değer yargılarının temellerinin atıldığı önemli bir basamaktır. İnsanın gelişim özellikleri bakımından kritik öneme sahip bu dönemin, sağlıklı bir seyir izlemesi ancak çocuklarda ortaya çıkan özelliklerin tespit edilerek uygun zamanda, uygun yöntemlerle eğitimin yapılması ile mümkündür. Yanlış zaman ve yöntemler çocuğun yeteneklerine ket vurarak olumsuz davranış şekilleri geliştirmesine neden olabilir. Bireyin manevi yönünü ifade eden dini inancı da bu dönemde filizlenmeye başlar. Fıtri olarak insanda var olan üstün bir varlığa sığınma, bağlanma, teslimiyet, güvende olma isteği, acizlik hissi gibi duyguların doyurulmak istenmesi dini duygunun ortaya çıkarak şekillenmesini sağlar. İnsanın yaratıcı ve canlı-cansız diğer varlıklar ile ilişkilerini düzenleyen böyle bir duygunun kaynağını ve nasıl bir gelişim geçirdiğini tanımlamak da büyük bir önemi haizdir. Çünkü bu hususların göz ardı edildiği bir din eğitimi, amaçtan sapılmasına ve istenmeyen sonuçların meydana gelmesine yol açabilmektedir. Ülkemizde çocukluk dönemi dinî duygu ve düşüncelerinin nasıl bir değişim geçirdiğini inceleyen nitel ya da nicel araştırmaların az olduğu, yapılan çalışmalarda ise Batı'da yapılmış araştırmalarda ulaşılan bulgular ışığında birtakım çıkarımlarda bulunulduğu görülmektedir. Yapılan araştırma ile bu alandaki bilimsel araştırmalara katkı sağlanacağı düşünülmektedir.

Araştırma verileri genel olarak değerlendirildiğinde çocuktaki dini inanç gelişiminin başta aile olmak üzere sosyal çevre ve eğitimden etkilendiği, çocukların yaşa bağlı olarak kendilerine özgü ruhsal ve zihinsel olarak değişen bir inanç geliştirdikleri gözlenmiştir. Nitekim çocukların Allah algısı ve tasavvuru, Ahiret düşüncesi, peygamber inancı, görülemeyen varlıklar, ibadet ve dua konularındaki anlatımları, dini gelişmenin zihinsel, ruhsal, sosyal ve kültürel gelişme ile sıkı ilişkili olduğunu göstermiştir. Çocukların zihinsel kapasitelerinin artması ve sosyal öğrenmelerin etkisiyle bu konulardaki düşüncelerinin daha da netleştiği ve bilgilerinin arttığı kanaati hâsıl olmaktadır. Özellikle ailede, camide, Kur'an kursları ve farklı tarikatlarla ait yerlerde din eğitimi alan çocukların, diğer çocuklara göre daha fazla bilgi sahibi oldukları ve bu kavramları daha iyi tanımlayabildikleri belirlenmiştir. Bu noktada din eğitiminin erken dönemlerde ve uygun şekillerde verilmesinin çocukların dine karşı olumlu tutum sergilemelerinde ve dinî bağlılıklarını arttırmada etkili olduğu tekrar vurgulanmalıdır.

Ülkemizde ve Batı'da yapılan çalışmalar incelediğinde sosyal çevrenin, çocukların düşünce ve inançlarının şekillenmesinde en önemli unsur olduğu görülmektedir.

Nitekim çocuk içinde barındığı toplumun sunduğu kalıplara göre şekillenmektedir. Çocuğun dünyası olan yakın çevresi, onu birtakım bilgi ve davranışlarla çepeçevre sarar. Ona inandığı ve önceden öğrendiği bilgileri aktarır. Çünkü çocuk aslında toplumun bir parçası ve bu değerlerin yaşatıcısıdır. Bu nedenle onun eğitimi üzerinde önemle durur. Ancak eğitim sürecinde gerçekte aslı olmayan, yani doğru olmayan bazı söz, fiil ve davranışların da öğretilmesi, çocuğun sonraki dönemlerinde çeşitli sorunlara yol açabilmektedir. Aynı sorun dinî eğitim bakımından da mevcut olup çocukların dinî duygu ve düşünceleri zarar görebilmekte ve bu süreç yıkımla sonuçlanabilmektedir. Yapılan araştırmada çocukların ailesinde ve çevresinde karşılaştığı dini normları ve kuralları taklit ettikleri belirlenmiştir. Taklit edilen dini söz ve uygulamalar zihinsel ve duygusal gelişimle birlikte zamanla amacına uygun olarak yapılmaya çalışıldığı gözlemlenmiştir. Ancak araştırmada çocukların dinî konularda bazı yanlış öğrenmelere de sahip olduğu görülmektedir. Çocuk, kolay inanırlık özelliğinin etkisiyle itiraz etmeden, sorgulamadan, şüphe etmeden dini değerlere inanır ve içtenlikle onları kabul eder aynı zamanda bütün ruhu ile ona bağlanır. Bu pasif inanış, zamanla ruhsal ve zihinsel gelişimin ardından yerini daha bilinçli ve aktif bir şuura bırakır. Ancak aile ve çevrenin bu durumu kullanarak bilinçli ya da bilinçsiz olarak verdikleri yanlış dini bilgiler çocuğun dini gelişimini olumsuz etkilemektedir. Nitekim araştırmada incelenen konularla ilgili çocukların verdikleri bazı cevapların hayal ürünü değil sosyal çevresi tarafından öğretilen İslam'ın temel kaynaklarına aykırı bilgilerin olduğu belirlenmiştir.

Filmler, bireyin inanç ve düşüncelerini şekillendiren önemli bir güçtür. Bu gücü elinde bulunduran kişiler çektiği film ve dizilerde bireyin zihnine doğrudan ya da dolaylı olarak birtakım mesajlar gönderirler. Yetişkin bireyler bu mesajları zihinsel süzgeçten geçirerek doğruluğu veya yanlışlığı hakkında karar verebilir. Ancak zihinsel yetkinliği daha gelişmemiş olan çocuklar bu düşünceleri alır ve hayatının bir parçası hâline getirir. İnançlarını, düşüncelerini ve anlam dünyalarını bu mesajlar üzerine kurarlar. Araştırmamızda özellikle görülemeyen varlıklardan biri olan cinler hakkındaki çocukların bilgilerinin tamamen yanlış olduğu görülmektedir. Nitekim cin, ilk çocukluk döneminde “Lamba cini” olarak tasavvur edilirken son çocukluk döneminde korkunç ve kötülük yapan bir varlık olarak algılanmaktadır. Çocukların cinler hakkında verdikleri bilgilerin izledikleri çizgi ve korku filmlerinden edindiklerini söyleyebiliriz. Bu nedenle çocuklara izletilecek filmlerin türüne, vermek istedikleri mesaja ve kazandırılmak istenen bilgilerin doğruluğuna dikkat edilerek seçici davranılması çocukların dinî ve ahlaki davranışlar kazanmasında yararlı olacaktır.

Araştırmada ailelerin, psikolojik olarak olumsuz etkilenebilir endişesi ile ölen kişiler hakkında çocuklarına herhangi bir açıklama yapmadıkları belirlenmiştir. Nitekim ilk çocukluk döneminin başlangıcına yaklaştıkça çocukların ölüm ve sonrası hakkındaki bilgilerinin azalmış olduğu hatta bazı çocuklarda ahiret hayatı düşüncesi-

nin henüz oluşmadığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte her iki dönemdeki çocukların da sosyal öğrenme sonrası edindikleri dinî bilgiler çerçevesinde cennet ve cehennemi tasvir edebildikleri ayrıca inanç, ibadet ve ahlak ile ilgili davranışlar ile cennet cehennem arasındaki bağlantıyı kurabildikleri gözlemlenmiştir. Araştırmanın verileri ülkemizde önceden yapılan diğer çalışmaları desteklerken, Batı’da ölüm olgusu üzerine yapılan araştırma verilerinin tam tersi bulgulara ulaşmıştır.

Gelişimin bir bütün olduğu dikkate alındığında, çocukların dinî gelişimlerinin zihinsel, duygusal, sosyal, ahlaki, dilsel ve kişisel gelişimleriyle koşut ilerlediği söylenebilir. Nitekim çocukların sosyal gelişimleri, onların dinî söz ve davranışları öğrenmesini; zihinsel gelişimindeki şemalar, Allah tasavvurlarını; kişilik gelişimlerindeki temel güven, Allah’a güven ve bağlılıklarını şekillendirmektedir. Araştırmamızda Allah tasavvurunda antropomorfizm düşüncesinin Batı’da yapılan çalışmalar ile benzerlik gösterdiği ancak insan şekline benzetilen Allah’ın yanı sıra O’nu güneşe, Kâbe’ye ve camiye benzeten çocuklarında bulunduğu tespit edilmiştir. Çocukların Allah tasavvurundaki antropomorfizm ve dualarındaki egosantrizm düşüncesi, kolay inanırlık özelliği son çocukluk döneminin sonlarına doğru tamamen ortadan kalkmasa da azaldığı görülmüştür. Ayrıca araştırılan konular hakkındaki çocukların edindikleri içerik, muhteva ve anlam dünyasının zihinsel ve sosyal gelişme ile arttığı belirlenmiştir. Araştırma yapılan konulardan elde edilen verilerin ülkemizde yapılan diğer araştırma bulgularını desteklemektedir. Nitekim farklı tarih ve yerlerde yapılan bu araştırmaların ortak noktalarda buluşmasını, toplumun kültürel birikimindeki dini bilgilerin aynı olmasına bağlayabiliriz.

Araştırmanın saha çalışmasına başvurularak gerçekleştirilmesi bireyin doğuştan getirdiği dini gelişim özelliklerinin tespiti ve gelişimini incelemesi yönüyle alana fayda sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca araştırma sonucunda elde edilen verilerin ülkemizde ve Batıda yapılan benzer çalışmalar ile kıyaslanması, çocuğun dini gelişim özelliklerinin benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koymasına bakımından da önemli görülmektedir. Çalışmanın ülkemizde çocukluk dönemine yönelik din eğitiminin pedagojik ve metodik alt yapısının oluşturulması bakımından bu alana katkı sağlayacağı kanaatindeyiz. Bu çalışmada elde edilen sonuçlar ve örneklem grubu sınırlıdır. Çocuklardaki dini gelişimi incelemek isteyen kişilerin, ülkemizin çeşitli yerlerinde, yüksek katılımlı bir örneklem oluşturarak araştırma yapmaları, elde edilen verilerin evreni temsil etmesinde ve daha kapsayıcı bilgilerin ulaşılmasında yararlı olabilir. Böylelikle çocukların dini gelişimlerinin daha iyi bilinmesi, din eğitiminde uygun yöntem ve tekniklerin geliştirilmesi ve çocukların dini gelişimlerinin sağlıklı bir süreç içerisinde şekillenmesi sağlanabilir.

Extended Abstract**Childhood-Period Development and Religious Education***Mehmet Nas¹**Abstract**

This research has been performed with the intention of analyzing how children's religious feelings and thoughts undergo a change from the first and third periods of childhood. The research has been configured in the qualitative research model. A total of 71 children between the ages of 4-11 studying in one kindergarten and four primary schools connected to the Ministry of National Education in the Kula district of Manisa Province in April of 2017 form the study group of the research. A focus-group meeting has been conducted for the purpose of determining the scope and limitations of the research and forming a projection of the questions the children will be asked. The semi-structured interview questions, obtained as a result of the focus-group meeting, were asked in quiet environments like the schools' library, an empty class, or guidance room in compliance with the principal of confidentiality. Data obtained following the in-depth interview technique have been recorded using a digital voice recorder. First and last names were not used while evaluating the data obtained from the interviews; the archiving procedure of giving each child a sequential number in the form of Child 1, Child 2, and so on has been followed. The data obtained at the end of the interviews have been interpreted through decoding, and the obtained results have been compared with some studies performed in Turkey and in the West. A group of similarities and differences were determined to have been found on the topics of belief in Allah, the idea of the Afterlife, the concept of prophets, unseen beings, worship, and prayer, which we have subjected to research as a result of the performed evaluations.

Keywords

First and third periods of childhood • Development • Education • Religion • Religious education

* This is an extended abstract of the paper entitled "Çocukluk Dönemi Gelişimi ve Din Eğitimi" published in *Talim: Journal of Education in Muslim Societies and Communities*.

Received: September 15, 2018 / **Accepted:** January 2, 2019 / **OnlineFirst:** December 30, 2018.

1 Correspondence to: Mehmet Nas (PhD Candidate), Department of Philosophy and Religious Sciences, Institute of Social Sciences, İzmir Kâtip Çelebi University, İzmir Turkey. Email: nas_mehmet29@hotmail.com

To cite this article: Nas, M. (2018). Childhood-period development and religious education. *Talim: Journal of Education in Muslim Societies and Communities*, 2, 289–325. <https://dx.doi.org/10.12738/talim.2018.2.0007>

Few qualitative and quantitative studies investigating religious feelings and thoughts from the childhood period have been seen in Turkey; some inferences are seen to have been made in light of Western research data in the studies that have been performed, and the methodical substructure of religious education is seen to have been insufficiently developed. The proliferation of research investigating children's religious feelings and thoughts in Turkey is important in terms of forming the pedagogical and methodological infrastructure in this field. Therefore, we aim in our study to analyze the changes in religious feelings and thoughts of children in the first and third periods of childhood development.

In line with this target, our study has been structured in the qualitative research model, and a focus-group meeting has been held with the purpose of determining the scope and limitations of the research and of creating a projection of the questions children will be asked. As a result of the focus-group meeting, 46 open-ended questions have been prepared on the topics of belief in and envisioning of Allah, the afterlife, belief in the prophets, invisible beings (angels and jinn), worship, prayer, and its content. The case method has been used in the second stage of the research for the purpose of being able to see more clearly how children perceive and describe the religious events and situations they witness in their social lives from their own perspective. Lastly, the in-depth interview technique has been applied as it allows for researching, analyzing, and recording all dimensions of the research. The interviews have been conducted with 71 children between the ages of 4-11 studying in one kindergarten and four primary schools tied to the Ministry of National Education in the Kula district of Manisa Province during the 2016-2017 school year. The audio recordings made during the interviews were turned into written texts by experts; first and last names were not used while evaluating the data, and the archival procedure was followed where each child was given a sequential number in the form of Child 1, Child 2, and so on. The data was interpreted at the end of the interviews by decoding, and the results have been compared with various studies that had been performed in Turkey and in the West.

When examining the research findings, the children have been determined to have a special and lively readiness on the issue of believing in a creator and, through the impact of the knowledge the children learned with the help of social learning, to highlight adjectives like Allah being the One who provides sustenance, His protective characteristics, and His power being sufficient to see, hear, and know everything. The children have been determined to love Allah, believe in Him, trust Him, and feel grateful due to the provisions He has given them. Additionally, the majority of the children are seen to envisage Allah physically with human features in the form of an old man or the human-child. The children's anthropomorphic thought structure has been identified to decrease as they progress in age and as they develop the ability to mentally understand abstract qualities.

Research has shown children to have a better understanding of death as they get older and through the effect of social learning. In our research, unlike studies made in the West, children especially in early childhood have been determined to not view death as sleep or fainting; they know death is an end. The children's views on heaven and hell have been identified as gathered in two groups. While children in the first group were interested in the nature of heaven and hell, people in the second group were observed trying to explain the relationship between heaven and hell through faith, worship, and moral actions.

Another topic we examined in the research is how the perception of prophets undergoes a change in children's feelings and thoughts. In the research results that we identified both in our study and in the discussion section, prophets are seen as people the children love, people who draw attention to moral characteristics and prophetic qualities. They were determined to explain the necessity of believing in prophets more clearly as they advance in age and through the impact of social learning.

In our study, children in the period of concrete functions were seen to have difficulty perceiving abstract existences and concepts and to be hard pressed to grasp existences like angels and jinn in particular. The children have been identified as generally presenting angels through the duties they perform and through physical and spiritual qualities, while regarding the jinn, the children were identified to have incorrect learning and to have been influenced by movies and cartoons.

In the research, children have been identified to be interested in religious worship and prayers and to imitate the religious words and behaviors they have witnessed. Generally, the children have been identified to better understand the meaning of worship and to perform different forms of worship as they get older. When investigating children's prayers, a group of information was obtained resembling the results of research that had been done in Turkey and in the West. An increase in children wanting material things has been identified through the influence of egocentric thought, and an increase in wanting spiritual things has been identified through advancing in age and the decrease in egocentric thought. Additionally, children's belief that prayers will be accepted was seen to decrease as they get older.

As a result of the research, the children's religious development was determined to have been impacted by other developmental areas and their thoughts on these topics were identified to have become clearer and their knowledge to have increased through increases in their mental capacity and the effect of social learning. Compared with other children, children who have received religious education particularly at home, at the mosque, and at places belonging to the religious community have been determined to have much more information on these issues and to be able to better identify these existences and concepts. In addition, being appropriately given

religious education in the early childhood period has been found to be effective in children exhibiting positive attitudes toward religion and in increasing their religious commitments. Movies are seen to have a significant power in forming children's beliefs and thoughts and to be an effective method in directly or indirectly having children acquire the message that is desired to be transferred.

The data obtained in this research, which has analyzed the development of children's religious feelings and thoughts, is important in terms of forming the pedagogical and methodological infrastructure in this field. In addition, comparing the data with similar studies that have been performed in Turkey and the West is thought to be useful in terms of revealing the similarities and differences of children's religious developmental characteristics.

الملخص الموسع

التطور الديني في مرحلة الطفولة والتربية الدينية*

Mehmet Nas

الملخص

الهدف من هذا البحث هو دراسة كيف تغيرت المشاعر والأفكار الدينية عند الأطفال في الطفولة الأولى والأخيرة . وقد تم تنظيم البحث العلمي في نموذج بحث نوعي . تتكون مجموعة تطبيق البحث من 71 طفل تتراوح أعمارهم بين 4-11 ويدرس بعضهم في روضة أطفال 1 وبعضهم الآخر في مدرسة ابتدائية 4 وإن هذه المدارس حكومية وتابعة لوزارة التربية الوطنية التركية وتقع في مقاطعة كلاً بمحافظة مانيسا وتاريخ البحث شهر أبريل من العام 2017 لقد تم عقد اجتماع مجموعة التركيز لتحديد نطاق هذا البحث والحدود الخاصة به ولتكوين تنيؤ الأسئلة التي سيتم طرحها على الأطفال . ونتيجة من هذا اجتماع مجموعة التركيز، تم الحصول على أسئلة المقابلة الخاصة شبه المنظمة . وفقاً للمبادئ السرية طُرحت هذه الأسئلة على الأطفال في الأماكن الهادئة مثل مكتبات والفصول الدراسية الفارغة وغرفة التوجيه في المدارس . وتم تسجيل البيانات المحصلة من إجراء مقابلات معمّقة مع مسجل الصوت الرقمي . وأثناء تقييم هذه البيانات التي تم الحصول عليها من هذه المقابلات الخاصة لم يُستخدم الأسماء والألقاب بل طبق أسلوب الأرشفة وسُمي كل طالب باسم طفل 1 ، طفل 2 وإلى غير ذلك بالرقم التسلسلي . وفي نهاية هذه المقابلة الشخصية تم تحليل وتعليق البيانات المحصلة . وقرنت هذه النتائج مع بعض الدراسات التي أُجريت في تركيا وفي الدول الغربية .

الكلمات المفتاحية

مرحلة الطفولة الأولى والأخيرة • التطور • النمو • التربية • الدين • التربية الدينية

* التطور الديني في مرحلة الطفولة [التطور الديني في مرحلة الطفولة] Nas, M. (2018). Childhood-period development and religious education [التطور الديني في مرحلة الطفولة]. *Talim: Journal of Education in Muslim Societies and Communities*, 2, 289–325. [والتربية الدينية]

الرابط الإلكتروني لهذه المقالة: <http://dx.doi.org/10.12738/talim.2018.2.0007>

النتيجة

في بلدنا تركيا لاحظنا أن هناك عدد قليل جدا من البحوث النوعية أو الكمية التي تتناول موضوع تغيير المشاعر والأفكار الدينية في مرحلة الطفولة الأولى والأخيرة. وأثبتنا أن هذه الدراسات المنجزة من قبل لقد تم الحصول على مجموعة من الاستدلالات في ضوء المعطيات البحثية الغربية. وبالتالي وجدنا أن البنية التحتية المنهجية للتعليم الديني لم تكن مطورة بقدر كاف. ومن حيث تطور البنية التحتية التربوية والمنهجية في هذا المجال إن انتشار الدراسات التي تتناول موضوع المشاعر والأفكار الدينية لدى الأطفال في بلدنا أمر مهم جدا. لذلك حددنا هدف هذا البحث العلمي هو دراسة مدى تغيير الأفكار والمشاعر الدينية في مرحلة أولى والأخيرة من الطفولة.

تماشيا مع هذا الهدف تم تنظيم دراستنا في نموذج البحث النوعي وتم عقد اجتماع مجموعة التركيز لتحديد نطاق البحث وتقديم تنبؤ للأسئلة التي سيتم طرحها على الأطفال. ونتيجة اجتماع مجموعة التركيز تم إعداد 46 أسئلة مفتوحة في قضية الاعتقاد والإيمان بالله وحياة الآخرة والأنبياء والموجودات غير المرئية (الملك والجن) والعبادة والدعاء ومحتوى الدعاء. أما في المرحلة الثانية من هذا البحث العلمي تم استخدام طريقة الموقف لكي نرى أكثر وضوحا بأن الأطفال كيف ينظرون إلى الأحداث والمواقف الدينية التي يشهدونها في حياتهم الاجتماعية وكيف يصورونها من وجهات نظرهم الخاصة. وفي المرحلة الأخيرة تم استخدام تقنية المقابلة المتعمقة التي توفر التحقيق في جميع أبعاد الدراسة وتدقيقها وتسجيلها. وأجريت هذه المقابلة الخاصة في السنة الدراسية 2016-2017 مع 71 طفل تتراوح أعمارهم بين 4 إلى 11 سنة وبعضهم يدرس في روضة الأطفال 1 وبعضهم الآخر يدرس في مدرسة ابتدائية 4 وهذه المدارس التي تقع في مقاطعة كلاً بمدينة مانيسا هي حكومية وتابعة لوزارة التعليم الوطني. تم كتابة تسجيلات صوتية خلال المقابلة الخاصة من قبل الخبراء. وحينما تُقيم المعطيات استخدمت طريقة الأرشفة ولم تُستخدم الأسماء والألقاب بل سُمي كل واحد منهم بالرقم التسلسلي مثل طفل 1 طفل 2 وإلخ. وفي نهاية المقابلة الخاصة تم تحليل وتعليق معطيات الدراسة وكذلك تمت مقارنة النتائج مع بعض الدراسات التي أجريت في بلدنا وفي الدول الغربية.

وعندما يتم تحليل نتائج البحث؛ لقد رأينا بأن الأطفال في استعداد خاص وحيوي حول الإيمان بالخالق الواحد الأحد. ومع تأثير المعلومات التي يتعلمها الأطفال من خلال التعلم الاجتماعي وهم يبرزون بعض الصفات الإلهية مثل الرزاق والحافظ والبصير والسميع والعليم والقدير. لقد وجدنا أن الأطفال يحبون الله ويثقون به ويمنون عليه بسبب النعم التي وهب الله لهم. بالإضافة إلى ذلك لاحظنا بأن معظم الأطفال يتصورون الله بصورة جسدية مثل المواصفات البشرية على سبيل المثال يتصورونه رجلا مسناً وقوراً أو رجلاً قويا طيب القلب أو غير ذلك من الصور المختلفة. وقد أثبتنا بأن بنية التفكير المجسم لدى الأطفال قد تتناقص وتتنخفض تدريجياً مع تقدم السن وتقوية الجسم وتطور القدرة على فهم السمات المجردة عقلياً.

وقد أظهرت الأبحاث أن الأطفال يدركون مفهوم الموت أفضل من السابق بسبب التعلم الاجتماعي موازيا مع تقدم السن. على عكس البحوث التي أجريت في الدول الغربية نحن لقد أثبتنا في هذا البحث أن الأطفال خاصة في مرحلة الطفولة المبكرة يعلمون أن الموت هو نهاية الحياة ولا يعتقدون بأنه نوم ولا إغماء. ويمكن أن نقسم آراء الأطفال حول الجنة والنار إلى مجموعتين. وفي المجموعة الأولى يهتم الأطفال بماهية الجنة والجحيم وبينما في المجموعة الثانية يحاول الأطفال شرح العلاقة بين الإيمان والعبادة والسلوكيات الحسنة وبين الجنة والجحيم.

وقضية أخرى التي تناولناها في هذا البحث هي كيف يتغير تصور الأنبياء في مشاعر الأطفال وأفكارهم. سواء في دراستنا هذه أو في نتائج البحث التي ذكرناها في قسم المناقشة رأينا بأن الأنبياء وهم محبوبون من قبل الأطفال بسبب الخصائص الأخلاقية والأوصاف النبوية. وجدنا في هذا البحث أن الأطفال يشرون ضرورة الإيمان بالأنبياء بشكل أوضح مع تقدم سنهم وزيادة تعلمهم الاجتماعي.

لاحظنا خلال هذه الدراسة بأن الأطفال في فترة الخيالية يجدون صعوبة في إدراك بعض الكائنات غير الملموسة والمفاهيم التجريدية، خاصة حول مفهوم الملائكة والجن يجدون صعوبة أكثر فأكثر في شرح

ماهيتهم. إن الأطفال بشكل عام بسبب تأثير التعلم الاجتماعي يُعرفون الملائكة بفضل مهامهم الذين يجرونها ويعرّفونهم بالخصائص المادية والمعنوية. أما موضوع الجنّ لقد أثبتنا أن معلومات الأطفال خاطئة وجدنا بأنهم تأثروا كثيرا من الأفلام والرسوم المتحركة.

وخلال هذه الدراسة وجدنا أن الأطفال مهتمون بالعبادة الدينية والدعاء وهم يتكررون التعبيرات الدينية ويقلدون السلوكيات التي يشهدونها حولهم. بشكل عام إن الأطفال يدركون مفهوم العبادة بشكل أفضل مع زيادة في السن وبالتالي يؤديون العبادة المختلفة. وعندما تناولنا أدعية الأطفال مقارنة بين بعض المعلومات المشابهة ونتائج البحوث التي أجريت في بلدنا وبين البلدان الغربية وبسبب تأثير الفكر الأناني في الأطفال لقد وجدنا أنهم يريدون أشياء مادية لأنفسهم فقط ومع تقدم السن ينقص هذا الفكر الأناني ويزيد الرغبة الروحية. بالإضافة إلى ذلك الاعتقاد بأن أدعية الأطفال مستجابة جميعا يتناقص شيئا فشيئا مع تقدم السن.

ومن نتائج من هذا البحث، هي تأثر نمو الأطفال الديني بالمجالات الأخرى للتنمية. ومع زيادة قدرات الأطفال العقلية وهم يتأثرون من التعلم الاجتماعي تصبح أفكارهم حول هذه القضايا أكثر وضوحا وأزيد معرفة. لا سيما الأطفال الذين يدرسون مباحث التربية الدينية في الأسرة أو في المساجد أو في الجمعيات الدينية وهم يملكون على مزيد من المعلومات حول هذا الصدد مقارنة مع الأطفال الآخرين ويمكنون من التحديد هذه الأصول والمفاهيم بشكل أفضل. بالإضافة إلى ذلك أن التعليم الديني المبكر بالطريقة المناسبة يؤثر على موقف الأطفال موقفا إيجابيا تجاه الدين ويؤثر على زيادة الالتزام الديني. وأما الأفلام تتمثل قوة مهمة جدا في تشكل معتقدات وأفكار الأطفال. لاحظنا في هذا البحث بأن الأفلام هي طريقة فعالة للغاية للحصول على الرسالة بشكل مباشر أو غير مباشر من قبل الأطفال.

إن هذا البحث لقد درس نمو وتطور مشاعر الأطفال الدينية وأفكارهم في مرحلتي الطفولة الأولى والأخيرة وبالتالي المعطيات التي تم الحصول عليها من فضل هذا البحث مهمة للغاية من حيث تشكيل البنية التحتية التربوية والمنهجية في هذا المجال. بالإضافة إلى ذلك نحن نعتقد أن مقارنة معطيات هذا البحث مع معطيات الدراسات الأخرى المماثلة في بلدنا أو في الدول الغربية ستفيد كثيرا من حيث الكشف عن أوجه التشابه والاختلاف بين خصائص التطور الديني لدى الأطفال.

المراجع/Kaynakça/References

- Ay, M. E. (1997). *Ailede ve okulda ideal din eğitimi*. İstanbul: Mavi Yayıncılık.
- Aydın, B., Akbağ, M., Tuzcuoğlu, S., Yaycı, L. ve Ağır, M. (2014). *Eğitim psikolojisi (Gelişim ve öğrenme)*. Ankara: Nobel.
- Bahçekapılı, M. (2012). *Avrupa'da din eğitimi*. İstanbul: Önder.
- Bahçekapılı, M. (2013). *Yeni eğitim sisteminde seçmeli din dersleri imkânlar, fırsatlar, aktörler, sorunlar ve çözüm önerileri*. İstanbul: Yekder.
- Bak, M. (2011). *Çocuk gelişimi*. İstanbul: Cinius.
- Balci, A. (2015). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntem, teknik ve ilkeler*. Ankara: PEGEM Akademi Yayınları.
- Bayraktar, M. F. (2008). *İslam eğitiminde öğretmen öğrenci münasebetleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Baz Bilici, A. (2015). *Çocuk psikolojisi ve din*. İzmir: Akademik Gelişim.
- Bergson, H. (1962). *Ahlak ile dinin iki kaynağı* (M. Karasan, çev.). Ankara: MEB Yayınları.
- Bilgin B. (1991). *İslam ve çocuk*. Ankara: DİB Yayınları.
- Bilgin B. (2007). *Eğitim bilimi ve din eğitimi*. Ankara: Gün Yayınları.

- Creswell, J. W. (2013). *Nitel araştırma yöntemleri beş yaklaşıma göre nitel ve araştırma deseni* (M. Bütün ve S. B. Demir, çev. ed.). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Çağlar, D. (1981). *Uyumsuz çocuklar ve eğitimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları.
- Dam, H. (2015). Çocukluk dönemi din eğitimi. M. Köylü (Ed.), *Gelişimsel basamaklarına göre din eğitimi* içinde (s. 51–96). Ankara: Nobel Yayınları.
- Dodurgalı, A. (1998). *Ailede çocuğun din eğitimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Erden, M. ve Akman, Y. (2015). *Eğitim psikolojisi gelişim-öğrenme-öğretme*. Ankara: Arkadaş Yayınları.
- Gül, E. (2009). *Çocuğun dini eğitimi nasıl olmalı?* İstanbul: Çıra Yayınları.
- Gürses, İ. ve Kılavuz, M. Â. (2011). Erikson'un psiko-sosyal gelişim dönemleri teorisi açısından kuşaklararası din eğitimi ve iletişiminin önemi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20(2), 153–166.
- Hökekeklı, H. (2010). *Din psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karaçoşkun, M. D. (2005). Okul öncesi dönem çocuklarında dua. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(1), 101–123.
- Kaya, M. (1997). Ailede anne- baba tutumlarının çocuğun kişilik gelişimi ve benlik gelişimindeki rolü. *On Dokuz Mayıs İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, 193–204.
- Kılıçarslan, Z. (2013). *10-12 Yaş grubu çocuklarda dini ve ahlaki kavramları algılama biçimleri* (Yüksek lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ana Bilim Dalı, Konya). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden edinilmiştir.
- Koç, B. (2008). Çocuğun dini gelişiminde rol model olarak anne ve baba. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 11(31), 49–60.
- Koç, B. (2009). Çocuklarda cennet ve cehennem tasavvuru (İlköğretim Okulu Öğrencileri Örneklemleri). *EKEV Akademi Dergisi*, 13(39), 160–175.
- Konuk, Y. (1994). *Okul öncesi çocuklarda dini duygunun gelişim ve din eğitimi*. Ankara: TDV Yayınları.
- Köylü, M. ve Altaş, N. (2014). *Dini danışmanlık ve din hizmetleri*. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Kümbetoğlu, B. (2005). *Sosyolojide ve antropolojide niteliksel yöntem ve araştırma*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Mehmedoğlu, Y. (2003). *Ahlaki ve dini gelişim "Çocuğum değerlerimizi öğreniyor"*. Ankara: Morpa Kültür Yayınları.
- Nacar, B. (2008). Çocuk hikâyelerinde din eğitimi (Kemalettin Tuğcu ve M. Yaşar Kandemir Örnekleri (Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden edinilmiştir.
- Oğultekin, F. (2014). *Dini kavramların şekillenmesinde çevre ve eğitimin rolü (6-9 Yaş Çocukluk Dönemi Erzurum İli Örneği)* (Yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden edinilmiştir.
- Oruç, C. (2012). *Okul öncesi dönemde çocuğun din eğitimi*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Oruç, C. (2015). Erken çocukluk dönemi din eğitimi. M. Köylü (Ed.), *Gelişimsel basamaklarına göre din eğitimi* içinde (s. 1–50). Ankara: Nobel Yayınları.
- Öcal, M. (1990). *Din eğitimi ve öğretiminde metodlar*. Ankara: TDV Yayınları.

- Özeri, Z. N. (2004). *Okul öncesi dönemde ahlak gelişimi ve din eğitimi*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Peker, H. (2000). *Din psikolojisi*. Samsun: Sönmez Yayınları.
- Selçuk, M. (1991). *Çocuğun eğitiminde dini motifler*. Ankara: TDV Yayınları.
- Straughan, R. (2008). Ahlaki gelişim, dini düşünce ve davranışlar (A. İmamoğlu ve T. Aksöz, çev.). *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17, 17–24.
- Taştekin, O. (1998). *Kıyamet ve ahiretle ilgili kavramların öğretimi* (Doktora tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden edinilmiştir.
- Türnüklü, A. (2000). Eğitim bilim araştırmalarında etkin olarak kullanılabilir nitel bir araştırma tekniği: Görüşme. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 24, 543–559.
- Vergote, A. (1949/1978). Çocuklukta din (E. Fırat, çev.). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22, 315–329. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/733/9354.pdf>
- Yavuz, K. (1979). *Çocukta dini duygu ve düşüncenin gelişimi*. Ankara: DİB Yayınları.
- Yavuz, K. (2013). Günümüzde inancın psikolojisi. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Yavuzer, H. (1987). *Çocuk ve suç*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Yıldırım, A. (2012). Nitel araştırma yöntemlerinin temel özellikleri ve eğitim araştırmalarındaki yeri ve önemi. *Eğitim ve Bilim*, 13(112), 7–17.
- Yılmaz, S. (2012). 8-13 Yaş çocuklarda bilimsel gelişiminde “ölüm kavramı. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(1), 9–42.
- Yörükoğlu, A. (2015). *Çocuk ruh sağlığı*. İstanbul: Özgür Yayınları.